Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 120 (15558) ◆ 1995 чылдың июнь 28, среда ◆ Ат салган шагы 22.25. Садар өртээ 400 рубль.

Экономиктиг реформа болгаш амыдырал

БАР АРГАЛАРНЫ ТЫП ТУРАР

Рынок харылзаалары-биле дүүштүр экономиктиг бырааларның дөстерин чаартып, өскертип, эде тургузуп эгелээни-биле көдээ ишчилерниң амыдырал-чуртталгазы дыка бергедей берген. Ында чылдагааннар-ла хөй: республиканың хөй-хөй ажыл-агыйлары рыноктуг экономикаже шилчип киреривис чылдарның мурнунда-ла күрүнеге хөй өре-ширелиг турганы, орулга киирип апкы дег быжыг баазаны тургузуп албааны, колхозтарның болгаш совхозтарның ажылчыннарының, харын-даа удуртукчуларының чүгле эккелиңер, дузалаңар дээр белен хөөнге алзы бергени, адактың соонда, капыын, чүден акша-хөреңги тып алырының аргаларын тургузуп алырынче чүткүл чогу. Шак мындыг чүүлдер рынок негелделеринге дүүштүр ажылдаар чорукка улуг моондак болган. А ооң кадында көдээ ишчилерниң бүдүрген продукцияларының күрүне секторунга садар өртектериниң хемчээли үлетпүр бүдүрүлгелеринге деңнээрге, мырыңай харыкчок кылып кааны — ядаргай амыдыралывыстың тургустуна бээринге идигни берген.

Көдээ кижилерниң амыдыралынга ындыг кызагдалдар турза-даа, олар шыдамык болгаш чүткүлдүг чорууг көргүзүп келдилер ышкажыл. Айлар, чылдар эрткен тудум-на, канчаар чурттаарының аргаларын тып турлар. Ынчалза-даа социал адырның айтырыглары көдээге болур-чогууру-биле шиитпирлеп алыры ам-даа долузу-биле бүтпейн турар. Чүге ындыын билир бис: ажыл-агыйлар өре-ширеге туттурган, боттарында акша-көпеек чок. Амгы байдалывыс ындыг. Ону экижидип алыры боттарывыстан кончуг хамааржыр болганда, удуртукчу кижи шуут-ла кайын анаа олуруп бээр чүве деп. Ол бир-ле чүвени бодап, ону бүдүрүп, кылып алырын кезеп чоруур деп бил. Чогум-на бо айтырыгларның амыдыралда боттаныышкынның кандыгыл дээрзин билип алыр сорулга-биле Эрзин кожууннуң Бай-Даг суур чагыргазының даргазы В. Ч. Ензакка элээн каш айтырыглар салгылаан мен.

Кижиниң кадыкшылы — ниитилелдиң байлаа болганда, чугаавысты суурда эмнелге пунктузунуң ажылындан эгелээн бис. Ол пунктунуң бажыңы эргижирей-даа берген болза, амдыызында ажылдаарынга, аңаа аарыг кижилерни хүлээп алырынга ажырбас дээрзин Валентина Чигжитовна сагындырды. Ында үш кижи ажылдап турар. Оларның буянныг дузазын суур чурттакчылары көрүп келген. Аңаа кээр кижилер барык-ла хүн бүрү үзүлбес. Кижилерниң кадыынын байдалынга таарыжыр эмнер-ле бар болза, суур эмчилери аарыг кижилерни эмнеп, оларны сыкыптың, баштайгы дузаны чедирип келгеннер. Ындыг-даа болза, хөй таварылгада оларны кожуун эмнелгезинче чорудар ужурга таварыжып турар.

Бо суурга эмнелге тудуун барык-ла дөрт чыл бурунгаар эгелээн турган чүве-дир. Ынчалза-даа ол тудуг ара соксаан. Чылдагааны чаңгыс: акшаландырыышкыны чок болган. Бир эвес ону тудуп алган турган болза, суурга бүдүн эмнелге комплекизи турар турган. Аарыг улус чыттырар, эмнээр, шинчиир, анализтер алыр дээн ышкаш. Ам ол тудугну кайы шагда, кажан ажыглалга киирип аптары билдинмес.

Бай-Даг суурну көөрге, ындыг-ла улуг эвес ышкаш болза-даа, ында күш-ажылдың хоочуннары — пенсионерлер 160 ажыг кижи бар. Инвалидтер саны 27. А маадыр иелер 10 чыгам. А ооң аңгыда 47 бот не база бар. Чазактың үндүрген доктаалдарын езугаар алыр ужурлуг дузаламчы акшазын чогуур үезинде холга тутпайн баргылаар чүүлдер бо-ла болгулай бээр. Оларның чамдыктары оозун май айның ортан үезинде кезик-чамдыктап алган. Кандыг-чүү-даа болза, пенсия база пособие акшазын үстүнде категорияның кижилери чогуур үезинде албайн баарга, оларның акша-төгериин эвээш-бичелеп чээп алгаш, ажы-төлүнге аъш-чем садып бээр. ай-айы-биле, чыл-чылы-биле күш-ажылдың төлевирин албайн келген өске ажылчыннарга база бергедей бээр ышкажыгай. Чүге дээрге олар төрел-дөргүл хадунма, эш-өөр аайы-биле боттарын деткижип, көржүп чоруурлар.

База бир чугула айтырыг — чалыы салгалды өөредип, кижизидери. Башкы кадрлар-биле школа коллективин четчири-биле быжыглаары. Ийет, бо талазы-биле айтырыгны чогуур деңнелге чедир тургузуп келзе-даа, башкы кадрларны четчелеп алыры болдунмайн турар. Чүге дээрге чаа кээр аныяк башкыларны хамааанчок, ук суурга үр чылдар дургузунда ажылдаан, чурттаар оран-савазы эргижирей берген, өг-бүлези хөй апарган дуржулгалыг кадрларга чаа бажың-балгат тып бээр арга чок болуп турар. Ынчангаш ук школага чаа кадрлар немешпейн турар. Ооң уржуундан ам школада орус, тыва, даштыкы дылдар болгаш физика башкылары чок. Чурттаар оран-сава чедишпес-ле дээш анаа орар эвес, бир уг-шиин тыварын удуртукчулар бодап турарлар.

«Чаа орук» коллективтиг бүдүрүлгениң чоокку үеге чедир өрези 1 миллиард 200 миллион рубль четкен. Ону дедир чандырарының аргазы бергедээн. Ынчалза-даа кандыг-бир орулгалыг болур чорукту тывары-биле ажыл-агыйны 4 кооперативке үзе хуваагаан. Ооң аңгыда Сувураа сүт-бараан фермазы база бар. Ажыл-агыйны ынчаар чаргаш, ниити удуртулганы чаңгыс кылып каан. Ынчалза-даа оон база-ла эки түңнел үнмейн турар. Ам кээп, шуут аңгыланып, бот-башкарнып аңгы ажылдаар дээн негелдени чамдык кижилер салып турар. Ол эки бодал, эки күзел-дир. Ынчалза-даа эчис түңнел деп чүве бар. Бир эвес кооперативтиң кежигүн бүрүзү ниити аякче бодунуң үлүүн салбас болза, орулгалыг ажылдаарының магадылалы кажан-даа тургустунмас деп чүвени угааза чогуур. Бир кезек кижи эки ажылдааш, артканнары анаа-ла ат чодуп, хол даштыбиле ажылдаар болза, оон кандыг-даа түңнел үнмес — байдал өскерилбес, эрги хевээр артып каар. Ажылчын кижи бүрүзү ак сеткилдиин, арын-нүүрлүүн көргүзүп, шак ынчаар ажылдазын дээш совхозтуң удуртукчулары чаа кооперативтерни тургускан ужуру-даа ында чүве-дир ийин.

Совхозтуң малчыннарының материалдыг байдалы бо чылын база-ла шоолуг экиживээн. Ол хөөкүйлер чылдың дөрт эргилдезинде дыштаныр хүннер чок ажылдап келгеш, эрткен чылдың август айдан бээр акша-шалыңын албаан. Аңаа орнаштыр, тодаргайлаарга, акшаны сөөлүнде олардан тыртып алыры-биле далганны, үстү, крупаны үлештирген. Харын-даа чамдык малчыннарга натура төлевири-биле хойну, чылгы малды берип келген. Чамдык шыдалбыразы кошкак, ажы-төлү хөй кижилерни аштадып-суксадып олурар эвес, ол-даа болза деткимче, улуг дуза ышкажыл.

Коллективтиг ажыл-агыйның удуртулгазы, суур чагыргазы өре-ширези көвүдеп баарга, өг-бүле бүрүзү аъш-чеминге немелде кылдыр картофель олуртуп, ногаа өстүрүп алзын дээш бо чазын чамдык хемчеглерни ап чоруткан. Ажыы-биле чугаалап каайн. 1992 чылга чедир ол культураларны олуртуп, өстүрүп алырын кым-даа херекке албас турган. Бажыңнарының чанын арыдыр аштагылап алган олургулаар турганнар. А сөөлгү үш чылда суур чурттакчыларының хөй кезии амыдыраарының ажыы чүгле мал-маганда эвес деп чүвени биле бергеннер. Амыдырал, ажыл дээнде кызымак кижилер 1992 чылдан эгелеп картофель болгаш ногаа аймаан эвээш-бичелеп тарып олуртуп ап, ооң ажыын көре берген. Баштайгы удаада олар ол культураларны суггарар суг чок (бо суурга бажың чоогунга кудук кактырып алыры дыка берге, улус шенеп көрген, суг үнмес болган), берге-даа болза, оларны флягаларга дажыглап тургаш, суггарып ап турганнар. Суур чагыргазы сөөлгү үеде чамдык хемчеглерни алган. Огородтуг улуска сугну суг сөөртүр машина-биле чедирип берип турар кылдыр көөр. Чүгле улустар ишкир савалар тывкылап алыр болза эки, боттарынга-даа ажыктыг болгай.

Картофель, ногаа аймаа өстүрүп турар кижилерни шуут-ла даңзылап алыр сорулга-биле суур иштинге кудумчулар аайы-биле хыналда чоруткан. Ооң түңнели черле элээн өөрүнчүг болган. Суурда 225 өг-бүлениң 86 хуузу картофель, ногааны олуртуп, тарып алган болган. Чамдык өг-бүлелер харын-даа бүдүн садтыг болган. Бажыңнар чанында картофель, малина, инек-караа, чодураа, ранетка бар апарганы кымны өөртпес боор. Экономиктиг реформаның бо берге үезинде ынчаар чурттавас болза, ылаңгыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге дыка берге апаар-дыр ийин.

Суур чурттакчылары оон аңгыда шээр болгаш бода малды база тудуп турар. Колдуунда-ла өг-бүле бүрүзү саап алыр инектиг, а шээр мал эвээш. Суурда чүгле ийи кижи хоюн кыштадып турар. А өске мал-маганныг улустар оларын кышкы үеде эш-өөрүнге, дергүл-төрелинге аппарып каарлар. Амгы үеде тыва кижи малдан, черден халбактаныр, азырадыкчы хөөнден уштунгаш, ажылга чаңчыгар, ону хүндүлеп чоруур болза, аъш-чемниг болгаш идик-хептиг чурттай бээр. Ыя ооң чижээн үстүнде киргеним ол.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ЫЗЫГУУР САЛГААН МАЛЧЫННАР

Бо малчыннар маңаа-ла төрүттүнген, мында ажыл-агыйда хөй чылдар дургузунда хой ажылында ажылдап чоруурлар. Олар малчынның чымыштыг ижиниң уун тып, ооң-биле амыдыралын холбап, ызыгуур салгап, малчыннап чоруур улус. Олар дээрге уксаалыг хой угланыышкынныг Салчак Тока аттыг совхозтуң малчыннары Екатерина Быштак-ооловна биле Владимир Ак-оолович Монгуштар-дыр. Чоокта чаа өг-бүлениң эр ээзинге ужуражы бергеш, ажыл, амыдыралын каксы таныштырарын дилээн мен. Ол мынча диди:

— Бистер кайывыс-даа малчын уктуг улус бис. Мээң ада-ием бо-ла совхозка 26 чыл малчыннап келдилер. Өөм ишти Катяның улузу база-ла малчыннап чордулар. Олар ам бистиң аравыста чок.

Мээң ачам Ак-оол Санааевич уруглары бистерниң аравыста чуртап, ам-даа арга-сүмезин берип олурар-дыр. Ол ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнал макталды чаңгыс эвес удаа ап чорду. Хой ажылынга чедип алган бедик көргүзүглери дээш Күш-ажылчы алдар орденниң үшкү чергези-биле шаңнаткан. Ынчангаш бистер ачавыска чоргаарланып чоруур бис. Ам бистер ада-иелеривистиң оруун истеп, оларның ажыл-ижин уламчылап чоруурувус бо. Кодановыста 480 хойну онча-менди кадарып тур бис. Кыштагдан көшкеш, Чиңге-Дагның эдээнге чазадывыс.

Амыдырап-чурттаары ам дыка бергедээн. Ынчалза-даа аъш-чемни, идик-хепти шаавыс-биле тыптынып алыр-дыр бис. Ооң кадында совхоз далган-биле ында-хаая дузалап тур. Эрткен май айда 70 муң акшаны аванс кылдыр берди. Ыя ооң-биле аргастанып чурттаар апаар бис — дээш, аъттангаш хоюнуң соонче чорупту.

Хойжунуң чымыштыг ажылынга кадайы Екатерина Быштак-ооловнаның киирип чоруур үлүү улуг. Ону черле онзалап демдеглеп каар бодаан мен. Найыралдыг өг-бүле беш ажы-төлдү өстүрүп, кижизидип каан. Алызындан ада-иезин салгаан болгаш, ажылга кежээзи аажоктар. Төрээн ажыл-агыйының экономиказын көдүрер дээш чылдың дөрт үезинде шудургу, чүткүлдүг ажылдап чоруурлар.

Анатолий ТОРЛУК.
Чеди-Хөл кожуун.

Таңды кожуун, Кочетово суур

чагыргаларының кичээнгейинге

БУРУУ КЫМГА ОНААЖЫРЫЛ?

Эрткен чылын октябрь 28-те Кочетово школазының одалга системазының төп котельназының дээвири кээп дүшкеш, школа барык ийи ай иштинде өөредилгезин соксаткан турганын билир бис. Башкылар сургуулдарын бажың-балгаттарынга чыып алгаш, өөредип турганы шын-на харын. Ынчалза-даа школада ышкаш стол, сандай, парталар каяа турар боор. Олурар кижи олуруп, турар кижи туруп алгаш өөренип турган. Мындыг байдалга өөренирге, быжыг билиг кайда турар дээр силер.

Бо чылын база-ла шак мындыг таварылга катаптаза хөңну. Чүге дээрге кыжын декабрь, январь айларда котельнаяны эде кылып, дээвирден кээп дүшкен плиталарны солуп, элээн хөй акша-төгерикти чарыгдаан. Котельнаяның 8 котелдарының алдызын кылып алган. Котелдарны кылырда өске бригада ажылдап турган. А котельнаяның кырын Өөредилге яамызының тудуг талазы-биле харыылап турар оралакчы сайыды В. Ю. Петров бодунуң бригадазынга кылдырткан.

— Ооң салдыртып каан плиталары шынар чок, анаа-ла ат чоткан чүве-дир — деп, Кызылдың Күрүнениң техниктиг хайгаарал чериниң төлээлери чагырга черинге дыңнаткан.

Ук бригада ажылды кылганы дээш акша-төгериин аппарган. Шынап-ла, тудуг талазы-биле чүнү-даа билбес кижи көөрге безин дыка хөй хажыдыышкыннар бар. Бирээде, эрги буступ кээп дүшкен плиталарның чыдар черлериниң туулбулары тоглап калган хевээр. Ону кандыг-даа арматура-биле быжыглап кылбаан, ол-ла хевээр салып кааны элдеп. Ийиде, плиталарның кырындан саазын-караны (рубероид) чаткаш, эзилдирген гудрон-биле каш катап чаар турбуже, чүгле эвээш шлак үндүр октап каан, ол-ла. Ынчангаш ону эчизинге чедир кылбас чүве болза, база катап кээп дүжери магатчок.

Кожуун чагыргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызының чугаазы-биле алыр болза, котельнаяның тудуу доозулган кылдыр санап турар. Шынап-ла, В. Ю. Петровтуң бригадазы чүгле котельнаяның кырын дуглааны дээш 11 млн. рубльди төлеттирип апкан.

Ам уруглар албан черлерин суму чагыргазынче шилчидип берипкен чүве болганда, хамык чедир кылдыртмаан ажылдар суму чагырыкчызының кырынга онаажыр хевирлиг. Уруглар албан черлериниң септелгезиниң дугайында айтырыгны кожууннуң коллегия хуралынга чугаалажып турда, чагырга даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы Ф. Л. Благинин мынча дээн:

— Уруглар албан черлерин чагырга черлеринче шилчидип каан бис. Ынчангаш септелгени боттарыңар харыылаар силер.

Ынчап кээрде, котельнаяны кылдыртып турган кожууннуң өөредилге килдизи-даа, Благинин боду-даа хажыдыышкынга артып каар хевирлиг. Чедир кылбайн чыда, акша-төгериин элекке ап чипкен чүве болганда, ону төнчүзүнге кым чедирерил. Котельнаяның дээвири база катап буступ кээп дүшсе, кым буруулуг артарыл ынчаш? Ынчангаш суму, кожуун чагыргалары бо айтырыгны эчизинге чедир шиитпирлезе эки апарган.

Минзек ОЮН.
Кочетово суур.
Таңды кожуун.

Бөмбүрзектиң судалы

● **ТОКИО.** (РосИТА—СЧТА). Япон АНА авиакомпанияның «Боинг-747» самолёдун тудуп, саадаткан оорну 50 хире шагдаалар чүгле үш минута иштинде тудуп хоругдаан. Болуушкунну көрген кижилерниң херечилээнин ёзугаар алырга, шериглер самолёттуң оң талазында үш эжикче кончуг дүрген кире халышкаш, дээрбечини туткан болуп турар.

● **МЕХИКО.** (РосИТА—СЧТА). Кандыг-даа таварылгада делегейге ядролуг чепсекти ажыглап болбас. Мексиканың даштыкы херектер яамызының бүгү чонга чарлаан тускай медеглелинде ындыг туружу айыткан.

● **ВАШИНГТОН.** (РосИТА—СЧТА). Чажыт медээлерни камгалаар дугайында дугуржулгага АКШ-тың камгалал сайыды Уильям Перри болгаш Румынияның национал камгалал сайыды Георге Тинка олар ат салган.

● **НИКОССИЯ.** (РосИТА—СЧТА-ның корр. Алексей Еропченков). Кипрниң иштики херектер органнары эрткен чылын Россияның хамаатыларының үүлгеткени 15 шыңгыы херекти истеп көрген. 1994 чылда ук ортулукка янзы-бүрү хажыдыышкыннар кылган Россияның 20 хамаатызын тудуп хоругдаан. Россияның хамаатыларының үүлгедип турар херектеринге наркотиктер садары, оорланыры, банкыларның мөге чектерин көргүзүп, акша алыры, арагалаары хамааржып турар.

● **ВАШИНГТОН.** (РосИТА—СЧТА-ның корр. Виталий Чуксеев). Каттышкан Штаттарның болгаш Узбекистан Республиканың аразында бот-бодун билчир дугайында дугуржулгага ат салган. Америк хамаатыларның Узбекистанның девискээринге тускай чөпшээрел чокка аргыжарын ында тодараткан.

● **РИМ.** (РосИТА—СЧТА-ның корр. Сергей Старцев). Ядролуг шенээшкиннерни катап эгелээр дугайында Францияның шиитпири ядролуг чепсекти узуткаар талазы-биле чедип алдынган чорудуушкуннарга кыжаңыгны тургуза берген деп, Италияның «Ногааннар» партиязының сенат фракциязының резолюциязында айыткан. «Ногааннар» ядролуг шенээшкиннерни соксадырын негеп, чурттуң 50 ажыг улуг хоорайларында чоннуң хол үжүүн чыып эгелээн.

● **ПАРИЖ.** (РосИТА—СЧТА-ның корр.) Ядролуг шенээшкиннерни катап эгелээр дугайында Францияның президентизи Жак Ширактың шиитпиринге удурланган хөй муң киржикчилиг чыскаал француз найысылалга болган. Чыскаалганнар ядролуг шенээшкиннерни долу болгаш бүгү-ниити хоруурун, делегейде ядролуг чепсекти нептередиринге удур дээштиг хемчеглерни алырын негээн.

ХҮННҮҢ
МЕДЭЭЛЕРИ

Кыргылда чоруп тур

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫЫНДАН АРБЫН

Бай-Тайга кожуунда «Мурнакчы» совхозтуң кыргыза чогуур хою — 4026. Бо хүннерде хой кыргылдазынче ажыл-агый организастыг кирген. Төп кыргылда пунктузунда электри күжү-биле ажылдаар 8. хол-биле кыргыыр 26 хачы бар. Ында ажылчыннар хүнде-ле үш кодан хойну кыргып турарлар.

Чыл санында кыргылдага киржип келген дуржулгалыг ажылчыннар Наташа Борбай-оол, Тамара Балчын, Кара-оол Даваа, Анатолий Дамбый-оол болгаш өскелер-даа баштайгы хүннерниң мурнакчылары болгулаан.

Кыргылда пунктузунуң эргелекчизи Нина Кунгааның чугаазындан алырга, бо чылын кыш малга берге-даа болган болза, эрткен чылдарга деңнээрге, хой дүгү элбек боол турар. Аныяк хойжулар Доштуг-оол Хертек, Орлан Дары-Хөө, Арбай-оол Хертек оларның кодаңнарын кыргыырга, дүк бир башка онзаштыр 1,7 кг өрү болган.

Совхозтуң дирекциязы дүктү кыска хуусаада чидириг чок кыргып алыр дээш бүгү-ле таарымчалыг байдалды ында тургускан. Кыргыкчыларны аъш-чем-биле эки хандырып турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга кожуун.
Шуй суур.

АЪШ-ЧЕМ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Кызылдың сүт заводунга республиканың 27 ажыл-агыйлары сүттү дужаап турар. Таңды кожууннуң «Хадылыг» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйы, «Революцияның чалбыыжы» болгаш Бии-Хем кожуундан «Кызыл тараачын» совхозтар эки шынарлыг сүдүн дужаап, Кызыл хоорайның чонун хандырып турар.

Бо ажыл-агыйлар он хонукта 227 тонна, үскүрү 3,6-3,7 хуу сүттү дужаап турарлар.

Завод бир хүнде сметананы — 782 кг, өл ааржыны — 248 кг, саваалыг сүт аймаан 7,2 кг, кефирни — 600 литрни чонга саткаш, он хонук иштинде 216 млн. 544,42 акшаны шиңгээдип ап турар.

Хлеб заводу хонукта 31 тоннаны быжырып турар. Ооң иштинде чымчак булочка, калачилер, батоннар болгаш амданныг пряниктерни катай-хаара 310 килограммны бүдүрер. Оларны быжырарынга ортумаа-биле 22 тонна далганны чарыгдаар. Быжырган хлевин завод Кызыл хоорайның болгаш чоокку кожууннарның садыгларынга сайгарагаш, бир хүнде 32 млн. акшаның сайгарылгазын киирип ап турар.

Кызыл хоорайның бир хайымныг чери — төп рынок боол турар. Ында өртектер канчаар-даа аажок улуг. Ортумаа-биле чоннуң хереглелинге хүнде 340 кг хаван, 768 кг инек эъдин, 750 кг ногаа аймаан садып сайгарып турар.

Олчат-оол МОНГУШ.

КӨКТҮГ-ШЫКТЫГ БАЙ-ТАЙГАГА

Каас бойдус чурумалдыг черлерниң бирээзи ады-сураа алгаан Бай-Тайга кожуун. Ол төп кожууннардан чеже-даа ырак чыдар болза, ынаар кандыг-даа чонну сорунзалап тыртып аппаар оран. Ынчангаш бо чылын республиканың башкыларының турисчи следун ооң чараш булуңу Кызыл-Дагга эрттиргени-даа таварылга эвес.

Кожууннардан келген 22 команданың кежигүннеринге Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы А. Тойлу-Хаак байыр чедирип чүве чугаалааның соонда, башкылар он ажыг шаптараазыннарга маргыжып, ийи хүн иштинде ачыр-дачыр ойнап келгеннер. Черниң уг-шиин тыварынга бирги черни Чадааннын № 3 школазы, а ийиги черни Ак-Довурактың № 2 школазы бүзүрелдии-биле чаалап алган. Кокпа оруктар эртер маргылдаага тээлижилер кымга-даа алыспаан.

Турслетка эң эки белеткелдиг болуп, бирги черже үнген Ак-Довурак школазының башкыларын сарлык-биле шаңнаан, ийиги черни алган сүт-хөлчүлерге — молдурга Бай-Хаак школазының башкыларынга кончуг улуг ирт шаңнал кылдыр таварышкан.

Башкылар следун хүреш-биле доосканен. Аңаа Сүт-Хөлден Шолбан Монгуш шүүлген, а Эрзинниң төлээзи Александр Очур үжүүрлешкен.

Коктүг-шыктыг Бай-Тайгага башкылар следу бедик деңнелге эрткенин жюри демдеглээн.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Чер-чер чагыргаларында

КОРУМ-ЧУРУМНУ ХОЛГА АЛЫР

Корум-чурум дугайында айтырыг кандыг-даа ниитилелге кол черни ээлеп турган деп бодаар мен. Ону быжыглаары чүгле эрге-чагыргаларның, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар органнарның дорт хереэ болбайн аан. Чаңгыс кижиге чүдүүр коргунчуг диктатура-даа үезинде коммунистиг тургузуг-даа, амгы демократтыг чаартылгалар-даа бо чугула айтырыгны туюлунга чедир шиитпирлеп чадап кааның чажыргаш чоор.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар дээш демиселге хензиг-ле кошкаш кыннар болза, янзы-бүрү кем-херек үүлгедикчилери дораан-на баштарын көдүрүп кээри чугаажок. Эң ылаңгыя рынок экономиказынче шилчииринин будулгаазыннары, эрге-хоойлу ам дээрезинде бүрүнү-биле сагыттынмайн турда, корум-чурум айтырыын чедиишкинниг шиитпирлээри дыка нарыыдаан.

Ындыг турбуже, ниитилелде угаап-сарыылдыг чорук, даг дег караны довук дег ак базар дээни ышкаш, деңзини чая базып, шын уг-шиг-биле чоруп орар дээрзин утпас херек. Кем-херек үүлгедикчилериниң бажын эъттендирбезиниң аргалары бисте бүрүнү-биле бар. Суд, прокуратура болгаш шагдаа органнарындан аңгыда, өске чүүлдерниң барын айтыксап турарым ол. Чижээ, тываларның бурун шагдан бээр сагып келген чаңчылдарынга чүге даянмас деп. Кем-херек үүлгедикчизи дораан-на хоойлу-дүрүм үрекчизи болу бербес болгай. Хат чок болза, сиген бажы шимчей бербес. Чүү-даа чүве дөстүг, эгелиг болур.

Ниитилелдиң үндезини — өг-бүле болур. Шак оон-на хамык чүве эгелээр. Чаш ажы-төл-даа оон тыптыр. эки-багай чүүлдер база. Өг-бүле кижизидилгези кандыг болдур ооң кежигүннериниң корум-чуруму оон бүрүн хамааржыр. Арагачының ажы-төлү алкоголиктер апаар дивейн-дир мен. Ынчалза-даа ажы-төлүнүң мурнунда ада-иениң харыысалгазы улуг.

Эйлиг-Хем дээрге Улуг-Хем кожуунда хем, далай кежир турар улуг эвес суур. Шагтөөгүден бээр бот-боттарынга чоок, төрел-дөргүл чыгыы улус чурттап, мал азырап, тараа тарып, ында чуртап чоруур. Феодализмниң караңгы-дүмбей үезинде безин корум-чурум үрээр, оорланыр, кавырактаныр чүүлдер барык чок турган деп болур. Ам кызыл-дустай бергилээн кырганнар Хойлаарак, Сандаков, Эдирек, Шагдыр сугларның чугаазындан дыңнаарга, суму мээрени турган Сонам-Байыр оглу Шагаачы Кыргыс эриншаагай ажыглавас, буруулуг аратты сургап-сургап чандырыптар кижи дижир. Ол база-ла кижизидилгениң бир дээштиг хевири-дир.

Амыдыралының иштинде ажы-төлүнге, үнген-кирген чонунга үлегер-чижектиг, чагыг-сүмезин каткан орар Онан ирейниң, Түлүш Ырбан-оолдуң, Кыргыс Дагбаның болгаш өске-даа хоочуннарның ажы-төлдери, уругларының уруглары кем-херек үүлгедир хамааанчок, чүгле Эйлиг-Хемде эвес, республиканың янзы-бүрү кожууннарында багай эвес амыдырап-чурттап чорлар. Эйлиг-Хемге төрүттүнген, ада-иезиниң «дуюун баскан» эки кижилерниң кайызын ол дээр. Малчыннар Эрес-оол Керзенмей, Март-оол Кудер-оол, Лариса Оспакай, База-оол Чудаан-оол, Валерий Дуктуг-оол болгаш өскелерниң-даа ажылдап, чурттап орарын көөрге, магалыг-дыр. Ындыг улустуң чугаа-домаа безин эвилең-чымчак боор-дур.

Шынап-ла, ак сеткилдиг ажылдап, рыноктуң берге үелеринде туруштуг демисежип турар кижилерни кым чемелээр деп. Харын-даа ындыг бүдүштүг кижилерге даяныр. Оларның салдарын нептередир херек.

Коммунистиг партияның айтыышкыннарын дыңнап, үстүкү даргаларже көрнүп өөренип калган чон болгай бис. Ол багай «хоочувустан» ам-даа адырылбааныывыс хомудачыг. Чүве-ле болза, кожуун чагыргазынче, харын-даа ТР-ниң Президентизинче билдириишкиннеп, чаргы-чаалы кылгаш туруп бээр. Өг-бүлезинге суурунга, сумузунга корум-чурум тудар, ажыл-агыйны хөгжүдер болгай.

1994 чылдың бирги чартыынга деңнээрге Эйлиг-Хем сумузунда корум-чурум байдалы ындыг-ла кончуг маңганчыг эвес. Оорлаар, кижиниң амы-тынынга безин айыылдыг кем-херектер үүлгеттинип турар. Эртип турар чартык чылда тос аътты оор алган. Оларның ужун тып алган.

Арагалаар чорук чоорту эвээжеп бар чыдар-даа болза, чалчык-бузук кылыр кижилер ам-даа бар. Чүгле ооң уржуундан ийи кижи кемдээн боол турар. Ол ышкаш арага-дарының уржуундан ийи кижи амы-тынындан чарылды. Ол бүгү суму чагыргазын дүвүредип турары чугаажок.

Кижилер-биле ажык-чарлыг чугаа кылырындан аңгыда, боттуг хемчеглерни база ап турар бис. Кыжын суурнуң чонун «адрестер» будулдуруп туруп берген. Садыг-магазиннеривиске арага-дары сатпайн турган улус бис. Ам-даа сатпайн турар. Черле ынчангаш арагалаар чорук тыва улустуң төөгүзүнге турбаан. Тываларның бажынче хан кудуп чоруур чүве арага бо. Кежээлеп турган үш кижини туткаш садып турган арагазын хавырдывыс.

Эйлиг-Хемде арага-дары сатпайн турарын чамдык кажар кижилер ажыглаарын база семеп турар апарган. Чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайда чурттап турар Түлүш Сүүртүк дээрзи дөрт хааржак водканы суур чурттакчыларынга садарын семеди. Ону хоруур ужурга таварыштывыс.

Ол кижи удурланып, харын-даа кыжаныш безин турду. Бир эвес хоойлу-дүрүмнү билир турган болза, ынчанмас турган ийик. Садыг-саарылга кылырын кымга-даа хоругдавайн турар болгай. Садыглаар эргелиг, дорту-биле чугаалаарга, шынзылгалыг болур болбас ийикпе!

Корум-чурумну быжыглаарда хоойлу-дүрүмнү билир херек. Ону тайылбырлаар чорук онза чугула апарган. Бистиң эчис сорулгавыс — хоойлу-дүрүм күрүнезин тургузары. Чаңгыс-даа кем-херек үүлгедип, хажыдыышкын анаа эртпес ужурлуг. Ынчангаш амыдыралдың негелдезин езугаар тургустунган хоойлуларны сагыры — чүгле тус-тус чагырга органнарының эвес, а харын кижи бүрүзүнүң хереэ.

Кара-оол ДАҢЫР-ООЛ.
Эйлиг-Хем суму чагыргазының даргазы.

БОЙДУС БАЙЛААВЫСТЫ БОКТАЛДЫРБАЙН КӨРЭЭЛИҢЕР

Бай-Тайга кожууннуң девискээри бойдустуң халавынга таварышпаан деп болур. Ынчалза-даа эртем-техниканың депшилгезиниң салдары-биле, тудуг-суурнуң хөгжээни-биле, ниити чоннуң экология культуразының чавызы-биле долгандыр турар бойдус хүрээлел шаандакы турганы ышкаш эвес. Арга-арыг эвээжеп, эки шынарлыг тудуг материалдары үнүп турган девискээрлерниң шөлү кызырлып келген. Кижи бүрүзү төрээн черниң бойдузу байлак, дириг амытаннары арбын турзун деп кезээде сагыш салып, бойдустуң беримчезин хумагалыг ажыглап, камгалап карактаар болза, ынчан долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалап ап болур.

Кожуунга экологтуг байдалды чогумчалыг болдурары дээш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Чазактарының хүлээп алганы хоойлуларын боттандырары-биле кожуунга тускай экологтуг программаны ажылдап кылган. Экологтуг программада планнаттынган хемчеглерниң долузу-биле күүседиинери дыка нарын апарган. Бүгү-ле кылза чогуур хемчеглер акша-көпеек-биле харылзаалыг. Ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер күрүне мурнунга өрелиг.

Кожуун девискээринде 42 улуг, биче хемнер бар, а оларның ниити узуну 1037 километр. 9 улуг, биче хөлдерниң ниити шөлү 13204 гектар. Улуг бүдүрүлге черлери кожуун девискээринде сайзыраваан-биле суг объектилеринге хоралыг салдарны чедирбейн турар дээрзин чоруткан хыналдалар бадыткаан. Минералдыг чемишчидилгелер складтары, бензин кудар станциялар суглар чоогундан ыракта туттунган. Ындыг-даа болза мал кажаалары, эргиде төктүнген боктар чаъс-чайык чер болган таварылгаларда Таспы, Алаш, Шуй, Барлык, Хемчик хемнерниң суун хирлендире бээр таварылгалар бар. Камгалалдыг девискээрлер Кара-Хөлдүң суг камгалалдыг зонаның чоок-кавызында шаг-шаандан туруп келген, хүү-даа кижилерниң «Кара-Хөл» совхозтуң мал кажаалары ам-даа туруп турар. «Кара-Хөл» совхозтуң машина-техника гаражы, электри чырыы бээр станциязы Алаш хемниң эрик чоогунда, сугларында машиналарның үрелген кезектери чытпышаан. Ол дугайында эргиде ажылдап турган директорларынга аштап арыглаары-биле угуулга бижиктерни берген турган. Ашталганы чоруткан-даа болза, ам-даа чедир кылдынмаан. Бо чылын ылап-ла аштадыр апаар. МТМ-ниң үстүндеп 500 метр, адаандан 500 метр черден суунуң анализин алгаш, лабораторияга хынаткан. Суг ылап-ла хирленип турар деп хыналда бадыткаан. Бир эвес бо чылын ашталга чорутпас болза, торгаалга онаажыры албан. Тудуг туттунган-дыр, ынчалза-даа ону арыг-силиг чеп ажыглаары совхозтуң удуртукчуларындан негеттинер-ле болгай. Рыноктуң берге үезинде өскээр чайлады кожүрер деп айтырыг турбас-даа, болдунмас-даа. Чүгле аңаа ажыглап каапкан кызар-чаар материалдарның артынчылары хар, чаъс суу-биле хем суунче кирбези-биле моондакты кылыр херек. Июль айда Барлык, Хемчик, Шуй хемнерниң суу аажок күштүг үерлээни-биле кожуун девискээринде суггарылга бугаларының баштайгы сандан үндүрген. Улуг-Оруг хемниң «Кызыл-Даг» совхозка хамааржыр суггарылга бугазының дөзүнге турган балык хойзур дериг-херекселди сугнуң күштүг агымы аппарган. Ынчангаш Улуг-Оруг суггарылга системазын бо чылдан эгелеп хагдынган деп санаар.

Кожуунда арга-арыг үнген ниити шөл 177181 гектар, а оон иштинде ыяш үнген шөл 155291 гектар. Үнелиг ыяштың курлавыры 189583 кубометр. Чылдын-на 30 гектар черниң ыяжын кезип турар. 14 гектар шөлге чылдын-на чайгаар үнген үнүштер немежип турар. Тараан чаш өзүмнерниң өзүп, четчип келиринге үнзе чогуур хуузу эмин эртир куду. Үнелиг үнүштер: дыт, шиви, пөш чүгле чайгаар үнүп турар. Арга өрттери бистиң кожуунга үш чыл иштинде болбаан. Кожуунда ыяш ажыл-агый черинин ажылы кудуку деңнелде. 1994 чылдың май 25-те хыналдаңың түңнели-биле алырга, Барлык хемниң эрик камгалалдыг зонадан 111 дытты кезип каапкан. Билет бар-даа болза, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың март 17-де үндүргени № 91 доктаалынга, Тыва Республиканың Экология яамызының 1989 чылдың август 24-те хүлээп алганы коллегия хуралының доктаалынга база Тыва Республиканың «Долгандыр хүрээлел камгалалының» Хоойлузунга чөрүшкек. Кескен дыттар канчап-даа бедик вольтулуг чырык шөөр шугумга таарышпас. Кожууннуң кол арга даамалы Донгак Д. Х. чырык шөөр чагылар дээш кестинген деп турар, а херек кырында Тээлиниң № 1 ортумак школаның 188 кубометр одаар ыяжын белеткээн.

Кожуун девискээри дириг амытаннарның хөй хевирлери-биле база-ла байлак. Делегейниң база Россия Федерациязының, Тыва Республиканың Кызыл дептеринде кирген дириг амытаннар кожуун девискээринде бар. Сут чемиштиглерден ирбиш, черлик диис, маны, кызыл бөрү, ховунуң шокар кырзазы. Куштардан дагказы, куу, тогдук, кара-көк дуруяа, даъс, тогдук. Дүктүг амытаннарның эң эвээш санныгларынга буур, булан, соңгу чүктүң ивизи. Бо аңнарның баш саны чайгылчак. Соңгу чүктүң ивизи Маңыгы, Сылдыс-Хөлдерге кыштап турар, а оларның баш саны 100-тен ашпас. Булан, буур чижек-биле 100 хире санныг. Үстүнде адаттынган дириг амытаннар кожуун девискээринге эң эвээш санныг дириг амытаннарга санаттынар.

Бистиң девискээривиске онон чылдар бурунгаар чурттап, амыдырап турган, амгы үеде бары-чогу билдинмес дириг амытаннарга: ховунуң шокар кырзазы, бора-тоолай, баш саны чылдан чылче немежип, көвүдеп кел чыдар дириг амытаннарга элик, хүлбүс, сыын, мыйгак, те, чуңма хамааржыр. Бо аңнарга чылда аңнаарынга ынактарга спортчу чөпшээрелди берип турар. Аңнаарынга хоруглуг куш — улар. Бо куштарның баш саны элээн каш чүс хире бар. Үстүнде адааным баш саны эвээш дириг амытаннарны кожуун девискээринге аңнаары хоруглуг. Эң ылангыяда буур, буланны, соңгу чүктүң ивизин.

Кожуунда хемнерниң шуптузу балыктыг. Хем-сугларның кол балыы — кадыргы. Кара-Хөлдү заказник кылдыр хүлээп алган соонда, хөлдүң балыының биомассазы дыка көвүдээн. Ону өлүргеш, чонга садарын «Кара-Хөл» совхозка кожуун чагыргазындан чөпшээрээн турган. Бир эвес бо чылын Кара-Хөлдүң балыын өлүрбес болза, балыктың шынары кудулаар.

Кара-Хөлдүң балыы өзүп турар-даа болза, ол чүгле кадыргы-дыр. Он-он чыл бурунгаар бел, мыйыт, семис-балык дыка хөй турган. Ам ол балыктарның хевирлери дыка эвээжээн. Саян-Шушенск хөөлбээ база-ла чамдык хемнерниң балыының өзеринге удурланышкак салдарны чедирип турары магатчок.

Сумулар чагырыкчылары суур чоогунда төктүнген бажыңнар боктарын аштаары-биле тускай акша-төгерикти боттары аңгылаар болгаш кандыг-бир арга-биле аштап арыглаарын чедип алыр. Бок төгер тускайлаан шөлдерниң девискээрин дерир, часкы бок ашталгазының үезинде суурнуң чонун шын организастап чорудары база-ла суму чагыргаларынга, ажыл-агый удуртукчуларынга эң кол хамааржыр.

Ээр-Хавак суму чагыргазының девискээринде организастаг чок төктүнген бажыңнар боктары, тудуг боктары база-ла арбын. Найырал суурнуң чөөн талазында, Ээр-Хавак сүт бараан фермазынче баар орук кыдыында оңгарда төктүнген бок дескилеттинмээн. Мал одарлаар черлерже боктарны төп турары канчап-даа таарышпас. Хемчик хемниң эриинде «Тээли» совхозтуң кажан шагдан бээр чыып келген машина-трактор үрелген кезектери гаражының артында черни хирлендирип чыдар. Мынчага чедир «Тээли» совхозтуң чунар-бажыңынга септикти кылып албаан. Үстүнде адаттынган четпестерни Ээр-Хавак суму чагыргазы, «Тээли» совхозтуң удуртулгазы аштап арыглаашкынны кылзыннар. Бир эвес мындыг байдал-биле турар болзувусса, каш-каш он чылдар болгаш, мал одарын кызырып, черни бок-биле чүдередип аарывыс магатчок.

Тарааны тарып-ла турар, а дүжүттү ап турары дыка чавыс. Ажыл-агыйларда эрткен чылын «Бай-Тал» биче бүдүрүлге каттыжыышкыны 196 га шөлге, а «Тээли» совхоз 110 га шөлге тарааны тарываан, шол ажыглаттынмаан. Совхозтар адында 5 карьерлер бар. Ол дээш үндүрүг төлевейн келген. Араттар 1010 га шөлдү ажыглаваан.

Кожууннуң девискээринде чер ажыглалы холун эрттир багай болуп. «Чер дугайында» Хоойлу сагыттынмайн турар. «Чер ажылының зона системазы» деп агротехниктиг сүмелер шуут ажыглаттынмастаан, Чер комитеди черни ажыглаваны дээш торгаал онзап тур бис дээр, а херек кырында акша төлеттинмээн.

Кожуун девискээри аржаан суглар-биле аажок байлак. Аржаан суглары ийи кезекке (бөлүкке) чарып турар. Минералдыг аржааннарга: Шивилиг, Дустуг-Хем, Ногаан-Хол, арыг суглуг аржааннарга: Бел, Шарлан, Кызыл-Даг-Дөрү, Ажыг-Кара-Суг, Шындазын, Чиңге-Каът, Кара-Суглуг, Туралыг, Дыттыг-Дөргүн. Эң соок аржаан — Чаңгыс-Теректиң Дыттыг-Дөргүн аржааны, ооң температуразы +1 градус, өске аржааннарның +3 градус — +5 градус боор турар. Аржааннар чүс, хандамыр аарыгларынга удур эм шынарлыг. Чоннуң эң хөй кадыын экижидип аар дээш дыштанып кээп турар аржааннары Шивилигниң радоннуг аржааны, Дустуг-Хемниң радоннуг, минералдыг дустар холумактыг аржааны, Белдиң арыг суглуг аржааны. Бел аржааның адаанда үшкү шорганың аржаанының суунуң температуразы +13 градус. Ынчангаш бо шорга хан базыышкыны улгаттырып болур. Аржааннаарының бетинде эмчилер-биле сүмележип аары артык эвес. Соолгу бо чылдарда аржааннар девискээриниң санитарлыг байдалы чүгээртеп кел чыдар. Бурунгуларывыстың бойдуска сагып чораан чаагай чаңчылдары эглип кел чыдары өөрүнчүг. Чоннуң кирерин сүмелевейн турар аржааннар: Шуй сумузунуң девискээринде турар кобальт эзилген Ак-Хем аржааны база Кара-Хөл заказнигинде турар суунда мышьяк эзилген Кара-Чода аржааны. Ындыг-даа болза сүзүк-биле эттинер чүве болганда, ажырбас-даа боор чадавас.

Чоннуң чайгы сезон дургузунда кадыын быжыктырып алыры-биле хөй кирип, дыштанып турар аржааннарын сумуларның эргезинче берипкен. Ынчангаш аржааннарның санитарлыг байдалдары чылдан чылче экижип турар.

Сагды МӨҢГҮН-ООЛ.
Бай-Тайга кожууннуң долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларының эргелел даргазы.

АРЫГ-ШЕВЕР БОЛУРУ — КАДЫКШЫЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ

Бисти долгандыр — арга-арыг, даглар, хемнер. Катчимистиг, аңныг-меңниг, каасчараш, бойдустуг арга-арыгларын кезип ажыглааш, ооң оруунда чаш ыяштарны уучаза бастырып, ол ыяштарның орнун, шөлүн, будуун арыглавайн турары хомуданчыг. Ылаңгыя суур чанындан ыяш кезери хоруглуг турда-ла, чоп ону биле тура-ла сагывайн турар. Чажыт эвес, чурттакчылар суур чоогундан, хем кыдыындан ыяштарны билет чокка кезип төтчеглеп турары окта шын эвес. Бистиң аравыста ийи чаңгыс ындыг бойдуска кээргел чоктар бар.

Тудугларга ажыглаар болгаш, токпак-ыяшты кандыг-даа чөпшээрел чокка кезер чорук чурттакчыларның талазындан бо-ла көстүп турар. Суг баштарындан, суур чанындан кайы хамаанчок ыяш кеспес дээрзин биле тура, ону каржызы-биле үреп турарлар бар.

Чагырга чери, кижи эмчилери суурнуң санитарлыг байдалын черле хайгаарап көрбестээни ол бе? Ол дортла чагырга чериниң база Кунгуртуг участок эмнелгезиниң дорт хүлээлгези болбас бе? Суурнуң арыг-шевер байдалы багай. Ажыы-биле чугаалаарга — кижи бүрүзү болунуң кара туразында туралаан черинге-ле богун төгер апарган. Оон мурнунда ындыг эвес турган, тускай айыткан черже барып богун төгер турган. Ам бо ажыл чүге суларааныл, азы даргаларның көвүдээни ол бе азы чагырыкчы Нина Лопсановна Ендапның күш четпези ол бе?

Бо дээрге долгандыр турар бойдуска кээргел чогувустуң бир бадыткалы ышкажыл. Арыг-шевертеп аарыг-аржык, бак чүве ойлап турар, арыг-шевер дээрге-ле кадыкшыл. Чагырга чери, ыяш ажыл-агый ажылдакчылары-биле бир демниг ажылдаар ужурлуг турда, а бисте ындыг эвес, чагырга чери хооруктаажылдап турары окта шын эвес. Ам часкы айыылдыг өрт үези-дир, чүге коллективтерден, тускай улусту берип, шиитпир-доктаалдап үндүрзе азы чүгле бир өрт болу бээрин манап, көрүп, дыңнап олурар бис бе? Кандыг-даа чөпшээрел чокка ыяш кескен чамдык улустан негелде кылырга, харыысалга онаарга, ажыглар таварылгалар бар. «Сээң тарып өстүрүп алган, ыяжың эвес» дээп чеме сөстерни чаңгыс эвес удаа дыңнаар. Бойдустуң байлаан камгалазын дээш, тускай даамалдадып каап кижини хүндүлеп билбес, ооң сеткилин хомудады бээрге, чаржынчыг боор-дур. Чылда одаар 30 кубометр ыяжының өртээн безин чедир төлеп шыдавас удуртукчулар-даа, ажылчыннар-даа бар. Бойдуска хумагалал чок чоруктар бичии ажы-төлде база бар, олар чаш ыяштарны, кат-чимисти сып, одура шаап турар. Бистиң Кызыл кожууннуң бойдус камгалалының комитеди, ооң даргазы, чер-черде арга-арыгның даамалдары, тус черниң чагырга чери — бүгү чоп бойдусту шыңгыы хайгааралга ап, экология дугайында суртаал ажылын чорудары соңгаарладып болбас сорулгазы боор турар. Ам удавас дөмей-ле аржааннарывыс Тарыс болгаш Пөш-Тайгага аарыг-аржыывысты эмнедип, дыштанып чеде бээр бис, ооң арыг-силиин, ында турар чараш аржааннарывыстың үнелиг эртинезин чидирбези-биле арыг-силигни, корум-чурумну сагыыры, база аңаа келген улус, өртек-үнезин канчаар төлээрин ам бо үеден эгелеп шиитпирлээри чугула. Кунгуртуг суурнуң чурттакчыларынга база Тыва Республиканың өске кожууннарының хамаатылары аржаан сугларывыска эмненгени дээш база тускай шиитпир, доктаалды билген турар болза эки деп бодаар мен. Мону чагырга чери солун, сеткүүлге-даа чырыдып каар болза, артык эвес деп бодаар мен. Шынаа чагырга чери, ооң чагырыкчызы Н. Л. Ендап болунуң девискээрин эргезинге берип каан ээзи болганда, арга-ыяш даамалының хайгааралы-биле амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдаары чугула боор турар. Радио, телевидениеден, солуннардан бистер экология дугайында лекция, беседаларны, доктаалдарны, шиитпирлерни эки дыңнаар бис. Ол доктаал-шиитпирлерни күүседир ужурлуг улус бистер бис.

Раиса ЧЫПСЫП.

Кунгуртуг суур.

Кызыл кожуун.

Профтехучилищеде

СОРУЛГА УЛУГ

Шагаан-Арыг хоорайда профтехучилище тургустунганындан бээр элээн каш чылдар эрткен. Ол колдуунда дашчылар, бызаңчылар, шеверлекчилер дээп черлелиг тудугжу мергежилдиг сургуулдарга өөредип турган. «Шагаан-Арыг тудуг» трези дүшкени-биле холбаштыр училище мергежилдер белеткээриниң уг-шиини чоорту өскерткен. Ол дугайында чугаа бистиң корреспондентивис Кежик-оол Чөреве-биле училищениң директору Н. С.-Д. Саттың аразында болган.

— Училищениң амгы байдалын каксы чугаалап көрүңерем, Николай Седен-Дамбаевич.

— Училищеге бо өөредилге чылында 185 сургуул өөренип кыштаан. Оларның 52-зи ам күрүне экзаменнерин дужааш, мергежилиниң аайы-биле амыдыралче баштайгы базымнарны кылырлар. Тодаргайлаарга, тос каңнакчыны, чээрби бир поварны, чээрби ийи малчынны доостуруп үндүрер бис. Доозукчуларывыстың кая ажылдаарының дугайында база чугаалажып турар бис. Сургуулдарывыстың хөй кезии көдээден келген боор турар. Ынчангаш оларның чамдызы мергежилиниң аайы-биле көдээге барып ажылдаарлар. Чижээ, чээрби ийи малчынывыс күрүне практиказын боттарының совхозтарынга эрттирдилер. Белен өөредип каан малчыннарны кым ажылга хүлээп албас деп?! Хлеб быжырар мастерлеривис шуут «алдын холдуг» улус болгай. Ам суур бүрүзүнде пекарнялар бар парган. Оларга ажыл тыпты бээри чугаажок. Училищевис амыдыралга херектиг мергежилдерни өөредип, ажыл-агый баазазын аренлага алырын база бодап турар бис.

— Училище тудугга хамаарышкан мергежилдиглерни белеткеп турган болгай...

— Силерниң оонар чөп. Ындыг болзажок, рынок экономиказы хамык чүвени будап каапкан, тудуглар туруп алган. Тудугжулар ажыл чок кылаштажып турарлар-дыр. Мындаа чаа Москвага четкеш, профтехучилищелерни харылап турар даргаларга база дүштүм. Амыдыралга херектиг мергежилдерни өөредип тур бис дээримге, аажок деткидилер. Харын-даа акша-төгерик-биле дузалаарын аазадылар. Тудугжу мергежилди кайын-на октаптар ийик бис. Херек апарза дашчыларны, бызаңчыларны белеткээринге белен бис.

— Училище бодун боду аъш-чем аймаа-биле хандыра берген. Ону канчаар билзе чогуурул?

— Аъш-чем аймаа-биле училище сургуулдарын боду бүрүн хандырып турар дээр болза, амдыызында шын эвес. Сургуулдарывыс күрүне хандырылгазында турар болгай. Ынчалза-даа дузалал ажыл-агыйын сайзырадып тур бис. Каш инээвис бар. Хаваннар өстүрүп тур бис. Пекарня база кылып алдывыс. Райпонуң хлевин садып албастай бердивис. Артыкшылын бичии садыывыс дамчыштыр хоорай улузунга садыптар-дыр бис. «Арыг-Бажы» совхоз дөртен гектар чер берген. Аңаа кызыл-тас тарыдывыс. Дээрбевиске тырттыргаш, болувустуң хлевивисти бо күзүн чиир боор бис. Ол чорук сургуулдарывыска өөредиглиг-даа, училищеге камналгалыг-даа болуру чугаажок.

Рыноктуг харылзааларже шилчилге, чурттуң экономиказында бергелээшкиннер училищелерни, ниити билиг школаларын безин оюп эртээн. Кижилерниң ажылдап каан акша-шалыны ай-айы-биле үнмейн баргылаар. Оода чадаарда чаңгыс борбак тракторувуска солярка садып аар акша тывылбайн баар-дыр. Ынчангаш аргалыг-ла болза, ажыктыг, өртектиг чүүлдер кылыр апаар. Чайгы үеле сиген кезип, азы чурттакчы чоннуң чагыгларын күүседип кириптер бис. Ам безин огород шөлү чардырып аар дээн улуска тракторувусту хөлезинге берип тур бис. Повар сургуулунда өөренип турар уруглар боттарының бүдүрген продукциязын чүге садып болбас деп Боттарывыстың сургуулдарывыстың столоваязындан артыкталы берген пирогилерни, булкаларны садар сорулга-биле бичии «Хлеб» садыг база ажыдып алган бис. Ында сургуулдар боттары садыглап турар. Рынок экономиказынга өөренікчилерни таңчыктырарынга ол-даа болза деткимче-ле болгай.

— Училищениң моон соңгааргы сорулгалары кандыгыл?

— Москвага билиг бедидер курстарга чораaш, чоокта чаа келгеним бо. Төп областарда профтехучилищелер ажыл-агыйларга болгаш бүдүрүлгелерге ажылчыннарны белеткеп берип турар. Училищелерниң баазалары тергиин эки дериттинген. Совхоз-техникум, өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкыннары апаргылаан болгулаар. Оларга чедери ырак-даа болза, амдан эгелеп хөделбес болза хоржок. Кожуунувус ол ышкаш чоок-кавы өске-даа кожууннар колдуунда көдээ ажыл-агыйлыг болгай. Ынчангаш малчыннар, механизаторлар болгаш өске-даа эргежок чугула мергежилдиг кадрларны белеткээр сорулгалыг бис. Ындыг кадрлар белеткеп болур арга-дуржулгавыс бар.

КАЖАН АЖЫГЛАЛГА КИРЕРИЛ?

Бо айтырыг самагалдайжыларга тывылыксыг болуп артпышаан. Тудугну доозуп, ажыглалга киирер ужурлуг хуусаазы эрткенден бээр барык ийи чыл ажа берген. Бо чылын спорт залды ажыглалга кииреринин талазы-биле ТР-ниң Президентизи акшаландырыышкынны хандырар дугайында айтыышкынны берген.

Спорт залының тудуунуң салым-чолунуң дугайында айтырыгны Тес-Хемниң АКМК-ның даргазы Алдын-оол Салчактан сонуургап айтырдым. А. Салчактың тайылбыры-биле алырга, бо чылдың август айның сөөлгү хүннеринде залды ажыглалга киирер дээш тудуг-монтаж ажылдарын эгелей берген болду.

Бо хүннерде Кызыл хоорайдан «Дуңзаа» кооператив одалга шугумун ажылдадырының талазы-биле хемчээн ап эгелээн. Каш хонукта ол ажыл доосту бээр. Ооң соонда база-ла Кызыл хоорайда «Херел» кооператив одалга шугумунуң чылыглаашкынын кылыр. Тус черниң тудугжулары, шеверлекчилери чугайлаар, будуур, херим-кажаазын кылыр ажылды база эгелей бергеннер.

Ажыл-ижиңер бүдүнгүр болзунам, тудугжулар, шеверлекчилер, дуңзаалакчылар. Ам-на кожууннуң анык-өскениниң, улуг-биче чонунуң сеткили ханып, спорт залы ажыглалга кирер, кожуунга спорттуң база бир баазазы тургустунары ол-дур.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ЧУВАШ РЕСПУБЛИКАНЫҢ 75 ЧЫЛЫ

ЧЕБОКСАРЫ. (РссИТА—СЧТА-ның корреспондентизи **Валентина Иванова**). Чебоксары хоорайга Чуваш Республиканың тургустунганындан бээр 75 чыл болган оюнга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен.

Москваның Чехов аттыг уран чүүлдүң академиктиг театрының артистери — Республиканың чурттакчы чонунга юбилейге тураскааткан белээн сөңнээн. Байырлал эгелээриниң бүдүүзүнде делегейге ат-сураглыг коллективтиң гастрольдары эгелээн. Волганың эң-не хоочун хоорайларының бирээзи — Чебоксарының театрларының сцепаларынга, теплоходтуң музыкалыг салонунга талантылыг артистерниң киржилгези-биле солун шиилерни чонга бараалгаткан.

Театрның удуртукчузу Олег Ефремов Чебоксарыга келгеш, сагыш-сеткилиниң онзагай көдүрлүүшкүннүг болуп турарын көрүкчүлерге илереткен: ооң оглу — Чуваш Республиканың национал бижииниң үндезилекчизи, сураглыг эртемден Иван Яковлевтиң уруунуң оглунуң оглу болур.

◆ *Удуртукчу-биле интервью*

РАДИО, ТЕЛЕФОН ДУГАЙЫНДА ХОМУДАЛДАР

— Радио дыңнап турар силер бе? Чок, чок... Чүге?

Республиканың чонунуң хөй кезии радио орта дыңнавайн турар болганындан. солушнуң арнын ажыглаар ужурга таваржып келдивис. Ижин кара чокка ажык чугааны кылып көрээлиңер.

Бис, радиожурналистер, калбак кара репортерларывыс эгинден дүжүрбейн, хүн бүрү кызып сургакчылап, ону бижидип, могаг-шылаг чокка ажылдап, эфирже үнүп-ле турар бис. А кожууннарның чамдык суурлары радиону чыл-чылы-биле дыңнавайн турар. Чамдык кожууннарда радио шуут ажылдавайн турар таварылгалар бар.

Кызыл кожууннуң 20 чылынга тураскааткан «Мир» Культура бажыңының «Хербистиң аялгалары» деп ыры мөөрейинге кожуун бүрүзүнден композиторлар келгилээн. Аңаа мындыг чугаа тургустунуп келген: тыва радиога чаа ырлар өөретпейн турар, композиторларның дугайында ажылдарны эки чырыдып көрзе?.. Ол айтырыгга хамаарыштыр «Төгерик стол» организастап, харыыны берген бис. Чаа ырны бо чылда үш катап радиога өөредип, композиторларның чаа ырларын кээп бижидерин та чеже чугаалап келген бис. Ырларын эккелбес, чалаарга келбес мындыг. Ооң ужуру — кожууннардан келген композиторлар хөгжүмнүг дамчыдылгаларны шуут дыңнавайн турар болган. Чок, бистиң кожуунда радио ажылдавайн турар — деп кол кезии хомудап чугаалаан.

Айтырыг оон калбаргаш, чогуур черге харыыны тургузарын негеп келген. Барыын-Хемчик, Эрзин, Кызыл кожууннардан келген композиторлар ол черлерде радио дыңнавайн турарын илереткен. Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренде радио 80 чылдардан чогун билир мен. Ол чугаа соонда калбак кара репортерум эктимге чүктеп алгаш, Тыва Республиканың Харылзаазының болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги **Дүгержап Быратович ЧОКСУМГА** келдим.

КОРР. Радио дыңнакчыларының хомудалы чаңгыс: радио дыңнавайн турар. Бо айтырыгны канчаар көрүп, шиитпирлеп турар силер, Дүгержап Быратович?

ХАРЫЫ. Бир-ле дугаарында чылдагааны — акшаландырыышкынның чогу. Бөгүн биске өрелиглер 3 млрд. 500 муң рубль акшаны бербээн. Септелге кылыр дээрге акша-төгерик чок. Акша-төгерик чогундан чамдык специалистеривис өске ажылдарже чоруп турар. Көдээ черлер радио дыңнавайн турар. Ооң чылдагааны — олар радио өртээн шуут төлевейн турарында. Кожууннарда ону төлеп турар кижилер санныг. Бистиң коллектив бригада кылдыр үстүп алгаш үнүүшкүнү кылган. Хыналдадан илерээни: республикада радио өртээн чүс хуу төлеп турар кожуун чок болган. Чаңгыс-ла Каа-Хем кожуун эки төлеп турар болган.

Чүгле ол кожуунда радио эки ажылдап турар. Ынчангаш республиканың кожууннарында чоп радио өртээн шуут төлевейн турар болганда, бис шупту черлерни өжүр идер бис. Төлевестир. Өжүрер бис... Оон өске арга чок.

КОРР. Республиканың шупту кожууннарын радио шуут дыңнавас кылдыр өжүр идип каaптарыңарга, дамчыдылгалар белеткеп турар радиожурналистерниң ажылынга дыка нарын апаар-дыр. Бис канчаар бис?

ХАРЫЫ. Айтырыг кончуг шын-дыр. Ынчангаш амдызында чүгле чамдык черлерни бичиилеп өжүрүп турар бис. Шуут хоржок, төлевес болза — шуптузун өжүр идер бис...

КОРР. Өжүрер дээн бодалдыңарны каш-даа удаа бадыткап чугааладыңар. Ол айтырыг нарын-дыр. Радиожурналистер бо айтырыгны Чазак черинге тургузар апарган-дыр бис. Ынчаарга силерниң радио талазы-биле хамык ажылдакчыларыңар чүнү кылыр апаар ирги але?

ХАРЫЫ. Шын. Ынчалза-даа оларны өске ажылдарже шилчидерин кызыдар бис. Шуут хоржок апарза, ам канчаар, хоойлу ёзугаар шиитпирлээр апаар. Берге чүве бо. Мындыг нарын айтырыг бистиң мурнувуста тургустунуп турар-дыр. Ынчангаш республиканың кожуун чагыргалары, Чазак бир дем-биле бо айтырыгны өөренип көөрүн күзеп турар бис. Радио хөлезинин төлеп турар чүве болза, айтырыг өске херек. Кожуун бүрүзүнүң радио четкилерин ажылдадыр дээш кызар ужурлуг бис. Бистиң инженерлеривис, хамык ажылдакчыларывыс радиочеткилерин септеп, кылып турар, ол хирезинде дөрт ай шалың албайн, куруг. Орулга чок, халас чеже ажыл кылыр боор.

Радиону хүн бүрү дыңнап, телевизорну көрүп турар чон ооң өртээн чогуур үезинде төлевейн турарындан хүннүң айтырыы нарын байдалда келгенин билип тур боор силер. Радио чокта дүлей-биле дөмей болгай. Радио дээрге, ыракшыл билбес солун-дур. Тыва радио удавас 60 чылын демдеглээр. Аңаа уткуштур радиожурналистер шудургу, кызымак ажылдап турар. Республиканың кожуун бүрүзү радиону хүн бүрүде дыңнап, ооң өртек-үнезин төлеп, нарын айтырыгларны чогумчалыг байдалга кады шиитпирлеп, демнежип ажылдап көрээлиңер. Кандыг-даа ажыл-агыйны экижидип алырда, улуг дем, күш херек. Рак, куу, шортан ышкаш чурттаар болза, чүде-даа чок калып болур бис...

ТЕЛЕФОН ДУГАЙЫНДА

КОРР. Радио дугайында чугаа билдингир апарды. Кызыл хоорайның чурттакчылары телефон дугайында кончуг хомудалдар кылып турар. Мээң-даа телефонум база ындыг. Көдүрүп алырга, өске улус чугаалажып турар, чок болза төнчү чок радио ырлаан турар, чамдыкта долгаарга өске черге кээп дүжер. Черле орта ажылдавас. Ындыг чугааларны телефон өртээ төлеп турар кижилерден база дыңнаар-дыр мен. Маңаа хамаарыштыр кыска харыыдан берип көрүңерем, Дүгержап Быратович.

ХАРЫЫ. Төпте телефон станциязы 1950 чылдарда туттунган. Элендизи, эргизи четкен эт ол. Харын-даа ажылдап турар станция-дыр. Дериг-херексел садып алыр дээрге-даа, септелге-даа кылыр дээрге акшага үзер-дир. Акша чок. Ынчалза-даа септелгелерни чорудуп турар бис. Чаа ажылдар база кылдынып турар. Хавак кырында мурнуу микрорайонга АТС-7 дээр чаа станция салыр бис. Ажыл эгелей берген, ажыглалга июль айда кирер ужурлуг. Американ, немец фирмалар-биле дугуржулганы кылган бис. Машина иштинге телефоннар салыр бис. Хоорай даштындан үндүр-кирир долгап турар ындыг телефоннарны салыры көрдүнген. Хоорай иштинге кылыпкы дег ажылдар, септелгелер чоруп турар. Бистиң харылзаа талазы биле экономикавысты даштыкылар хөлчок сонуургап турар. Акша херек апарган. Солун, чаа дериг-херекселдер бистерде бар. Ону кылыр ажылдар хөй.

Лидия ИРГИТ.
Радиожурналист.

КАРТОШКА ТАРЫП АЛБААН

Кызыл кожууннуң «Тиилелге» совхозу часкы тараа культураларын чаштырып дооскан. Көрдүнгени-биле тарыыр ужурлуг девискээри 8.075 га. А оон иштинден 6.100 га черде кызыл-тасты чаштырган. Арткан шөлдерге чүгле мал чеми чаштырар кылдыр көрдүнген.

Бо хүннерде совхозтуң кывар-чаар материалдар талазы-биле байдалы ажырбас. Тускай эртемниг чер ажылдакчыларының санаазы езугаар, бензин — 288, солярка — 340, масло — 18 тонна. Часкы тарылгага болгаш күскү дүжүт ажаар ажылдарга чедер деп санап каан. Часкы тарылга соонда арткан кывар-чаар материалдарывысты камнап, ону күскү дүжүт ажылдарынга курлавырлаар бис деп, совхозтуң кол инженери Очур-Сат Сурунмаевич Сарыглар тайылбырлады.

Совхоз 1995 чылда күрүнеден алган чээлизин дуглаары-биле 300 тонна арыг тарааны дужаарлар. Часкы ажылдар үезинде 46 механизатор шудургу ажылдаан, ам-даа ховуда хевээр.

Кол инженерниң чугаазы-биле алырга, совхоз бо чылын борбак-даа картошка тарып албаан. Бүгү чылдагаан — үрезин чок болган. Ынчангаш совхоз бо чылын чугула аъш-чем продуктузу чок артканы ол.

Бар-ла трактор, машиналар часкы чер ажылдарында хаара туттунган ажылдап турар. Амгы байдал-биле алыр болза, совхозтуң ажылчыннары болгаш механизаторлары үр үеде акша-шалың албааны хомудап чугаалажып турдулар.

Олчат-оол МОНГУШ.

«Шынның» 70 чылынга

АМЫДЫРАЛДЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

(Азы чымчак хөөнге дуңма сеткили)

Валерий Севилбааевич Шаравии «Шын» солунга 1971-1989 чылдарда редакторлап ажылдаан

Эки кижилер дугайында сактыышкын кылырга берге-даа, солун-даа болур чүве. А таныырың чоок кижи дугайында бижиирге чүден-даа берге, бичии-ле шын эвес кылыптар болзуңза, эпчок, ылаңгыя журналист эжиң дугайында. Ынчангаш харысалга кончуг улуг деп чүвени билзимзе-даа, юбилей бүдүүзүнде мону биживес аргам черле чок. Чүге дизе мээн сактыышкынымның маадыры Валерий Севилбааевич Шаравии. Ол чүгле бо солунга безин кол редактор болуп ажылдааш, 19 чыл болган. Бодум хуумда шак ындыг албан-хүлээлгениң аар чүъгүн чүктеп эрткен болганымда, Валерий Севилбааевичиниң кандыг хүннер, дүннер көрүп чорааның даап бодаары меңээ берге эвес.

Ынчан 1982 чыл турган. «Журналистер эвилелинге ыяап кирер сен» дээш бистиң «Тываның аныяктары» солуннуң журналистер эвилелиниң эге организация даргазы алаң кылып туруп берген. Ам канчаар, корга-корга устав өөренип, белеткениң эгелээн мен. «Бөгүн «Шын» солунга ийи шакта челе бээр сен, хүлээп алыышкын аңаа боор» деп, даргам бир хүн чарлык болган. Ынчан «Шын» солуннуң редакциязы типография чанынга чаңгыс каът ак бажыңга турган чүве. Чеже-даа чаңгыс шугумга ажылдап чорза, «Шын» солуннуң редакциязынче кирбес, «улуг солун улузу» дээш хүндүлээр, бүдүү коргар боор чүве. Коридорга кирип келиримге, узун-на караңгы чүве, кудумчу бажында эвилелге кирер дээн каш таныырым кижилер тур. Хүлээп алыышкын чаңгыс минута-даа озал чок эгеледи. Та чүге чүве, бир дугаарында мен болган мен. Эжикти оожум ажыткаш кирдим-ле, дыка узун ногаан стол артында карак шилдиг, тырың мага-боттуг кижи сандайже олурарын чалааш, «Айтырыглар бар бе?» диди. Айтырыглар-даа столду дургаар олурган улустан саамчаан эмиг сүдү дег, токтүп-ле эгеледи. Шыдаар шаам-биле харыылап-ла олур мен. 5-6 айтырыг салган соонда, стол бажында олурган кижи «Төп Комитеттиң бюро кежигүннериниң адап көрүңер» диди. Та чүге-ле чүве ийик, бажымда чүү-даа чок, бирээ-ийилеп адап чоруй, шак дүштүм. «Чаңгыс кижи арты, дуңмам, сактып көрем» деп, демги дарга шыңгыы чугаалай-дыр. Оон шил өттүр көрген чиңиг карактары-биле карактарым уткужа берген, корткаанымдан ам черле кандыг-даа ат бажымче кирбестээн. «Билбес мен» деп оожум харыыладым. «Багай-дыр, бюро кежигүннериниң чедир адавадың. Кымда айтырыг барыл, эштер?» дээш, дарга караанын шилин эде туткулады. Стол артында олурганнар «Хүлээп алыр, хүлээп алыр» деп оон-моон чугааладылар. Үнүп келгеш айтырарымга, стол бажында олурган кижи «Шын» солуннуң редактору Валерий Севилбааевич Шаравии ол болган. Ол үелерде Журналистер эвилелиниң даргазы ыяап «Шын», «Тувинская правда» солуннарның редакторлары болур чүве. Оон соонда журналист билет тыпсып турда, Валерий Севилбааевич-биле чоок таныжып чугаалажы бээримге, кандыг-даа коргунчуг эвес, харын-даа солун, чугаакыр кижи болган. Ынчан аныяк кижи баштай ону көөрүмге, улуг дарга, айтырыг салып, долгандыр олурган улус-биле харылзажып олурарының алызында даргазы, сыңзыы кончуг болган. Ам бодап чорууурумга, оон коргуп-даа эвес, а аңаа-ла улуг солун редактору кижи дээш хүндүлеп турганым ол хире.

Оон үш чыл болганда мени «Тываның аныяктары» солуннуң редакторунга томуйлап каан. Ийи хонганда партия обкомунуң бюрозунга бадыладыры-биле кире бердим. Бюро кежигүннериниң аразында Валерий Севилбааевич олур. Иштимде коргуп-даа. Ындыг-даа болза ол туруп келгеш, мени дээрге үндүр мактап-мактап, Москвага шилиишкинни эки эртип алырымны күзээрге, өске улус чөпшээрешти. Шынап-ла, Москвага комсомол Төп Комитединге неделя хире 7-8 даргага «шылгаткан» соонда, бюрога бадылаткан мен. Аңаа ындыг бергезин Валерий Севилбааевич бодунуң практиказындан билир болгаш, меңээ чагыг-сөзүн берип турганы ол боор-тур. «Хоочун коктуг» деп чүвени ынчап билген мен. Оон чагыг-сөзү меңээ ынчан чалгын болган дээрзин ам бодап, аңаа өөрүп чоруур мен.

Москвадан келгеш ай хире ажылдап чорумда, комсомолдуң съездизи ажыттынган. Ынчан съезд дээрге-ле дүн-хүн чок илеткелдер очулдургаш туруптар, солунга эртенгиниң 7-8 шактарда ат салыр, редактор ат салбаанда солун үнмес, ону партия обкому хайгаарап, номчуп турар болур чүве. Хүндүс 2 шакта съезд ажыттынар деп турда, эртенгиниң 8 шакта Валерий Севилбааевичиге челе бээримге, редактор шагда-ла чедип келген, солуннар номчаан олур. Мени көрүп кааш редакторнуң өөрүүрү аажок, туруп келгеш хол тутчуп, олурарынче чалады. Бир кнопканы базыптарга, эжик аксында олурар уруг кирип кээрге, шай чагыды. Удаваанда шаажанга сүттүг шайны аартавышаан, очулдурукчулар дугайында чугаа кылдывыс. «Бо ажылдап келгенимде аныяктар солуннарының редакторлары меңээ кирип, дуза дилээр хамаанчок, бистиң белен арыннарывыс салып алыр улус-ла болгай, дуңмам. Сеңээ дузалавайн, кымга дузалаар боор» дээш, оралакчы К. К. Сатты кыйгырткаш, меңээ бүгү тала-биле дузалаарын, пенсионер очулдурукчуларны бажыңнарындан машина-биле ап алырын даасты. Мээң өөрээнимни чүү дээр. Валерий Севилбааевичиниң берген очулдурукчулары-биле бир демниг ажылдап, эртенгиниң 8 шакка чедир очулдуруп турагаш, съездиниң ажылын үш хондур чырыдып келдивис. Мындыг чаңгыс аай чугаалажыышкын-биле комсомолдуң үш съездизин уставка чедир кылып үндүрген бис. Ынчан бистерге, аныяктар солунунга, А. А. Дугержаа, К. К. Сат, Л. С. Дембрел, С. С. Кызыл-оол, Д. Б. Ондар болгаш өске-даа «шынчылар» ижин кара чок дузалажып турганнар. Ол үеде дыка шыңгыы, илеткелинден-даа, чүве чугаалаап улустуң чугаазындан-даа чаңгыс сөс кагбас — шуптузун парлаар чүве-ле болгай, партийжи хыналданың күштүг ол. Бир эвес кандыг-бир частырыг эртте берген болза, редакторну обкомче дораан кыйгыртыр, кызыл билединн алзырынга чедирер. Хондур очулдуруп алгаш, ат салырының кыры турда безин эдилгелер келир болза, катап база элип-чазап-ла эгелээр. Партияның съездилери болурга, Валерий Севилбааевич ыяап боду номчуур, эдилгелерни азы кандыг-бир чаа сөстер таваржы берген болза, шупту очулдурукчуларын чыггаш, сүмележип туруп кылыр, кижилер-биле ниити сөс тып билир кижи деп көрген мен. Ынчангаш ону «шынчылар» хүндүлээр, ылаңгыя аныяк ажылдакчыларның «ачавыс» дижип турганын каш-даа дыңнаан мен. Удуртукчу кижиниң ажылдакчыларынга эки хамаарылгазындан коллективке ажыл-агыйжы хөөн турар болур чүве. Журналистер дээрге, өске улустарга көөрде бир янзызы, улустуң «үнүп-кирип чоруур» деп чугаалажыры-даа шын, бирде көөрге, угааныг-даа ышкаш, бирде көөрге, билдинмес аажы-чаңныг улус болгай. Мындыг улус-биле ажылдаар солун-даа болза чаңгыс үзел-бодалга келири берге. Ынчангаш аңаа бүгү тала-биле кижилер-биле ажылдап билир удуртукчу херек. Ындыг удуртукчуга Валерий Севилбааевич төлептиг боор чораан деп билир мен.

Бир эртен олурарымга телефон долгаан, тудуп алырымга «Шын» солундан Шаравиидир мен, дуңмам» дизе-ле, Валерий Севилбааевич. Кайгай берген мен, бистерге, бичии солуннар редакторларынга, улуг солуннар редакторлары дээрге-ле СЭКП обкомунуң бюро кежигүннери, депутаттар болганда, бурганнар-биле дөмей сагындырар чүве болгай. Редактор элээн чугаалажып чоруй «Кире дужем, чайың бар болза, мында чагаалар бар, сонуургап көр даан» дээрге, чүрээм соол бады барган. Сагышка кандыг бодал кирбес дээр: чүү болганыл, чүү деп ындыг чагаалар ирги?... Валерий Севилбааевич столундан туруп кээп, хол тутчуп мендилешкеш, сандайже чалады. «Мени ажылдан үндүрер деп бардың-на. Номчуп көрем» дээш, хүлүмзүрей аарак элээн каш чагаа суп каан папка туттуп берди. Кырында чагааның адрезин көөрүмге «Шаравииге» деп каан. Өске кижи чагаазын канчап номчуур мен дээн мээң айтырыымга чүгле «номчу-номчу» дээш үне берди. «Сөөлгү үеде силерниң солунуңардан номчуур чүүл-даа тыппастадывыс...» дээш элээн кыжанган, коргуткан, чөгенчиткен, кичээндирген хевирлиг чагаалар болду. Эпчоксунуп, эгенгенимни чүү дээр боор. Валерий Севилбааевич боду номчааш та чүнү бодаан чүве. Ынчан бистиң архив материалдарынга даянып алгаш «контрлар» дугайында, Афганистанга шериг эрттирип турган чаңгыс чер-чурттугларывыс база тыва чаңчылдарының эге сомазын «Тываның аныяктары» солунга парлап эгелей берген үевис-ле болгай. Бистиң солун үнген санында партия обкомунуң пропаганда килдизинче кыйгыртыр, сайгартыр, тайылбыр бижидер үе чүве. А Валерий Севилбааевич ындыг материалдарны салыр дээрге-даа чөпшээревес, солун партия обкомунуң органы турганын чоп кайын билир. Редакторларны чыып эккээрге, Валерий Севилбааевич меңээ ыяап болчур, бистиң солун архив материалдары парлап турарын тайылбырлап чугаалаар кижи, оон харын үстүкү даргалар оожургаар чүве болгай. Оон чугаазының дортун, чигезин ынчан дыка-ла магадаар турган мен. Бодунуң төрээн «Шын» солунну дээш, оон номчукчуларынга шынны чедирер дээш, чеже даргалар мурнунга туруп, оларның эки-багай сөглээн сөзүн дыңнап, нервизин калыын үревээн дээр. Чамдык даргаларның аксы-мурну ээзирик чалчык кадайлардан дээредевес боор чүве.

Чагааларны чедир-даа номчувайн, дүрген-не чоруй барган мен. Улуг-ла кижиге дуңму чугаалаар боор. Валерий Севилбааевич мээң сеткилимни база билгени ол боор, чүнү-даа айтырбаан. А каш ай эрткенде Н. Л. Кунчуннуң архив материалы «Шын» солунга үнүп келген. Ол дээш редактор хөй-ле чадаларны эрткен. Ынчалза-даа тыва чонунга шынны айтып, репрессияга таваржып чорааннарны агартырынга кокпа орукту ажыткан редакторларның бирээзи боор, төөгүге артар ужурлуг деп билип чоруур мен.

В. С. Шаравии кончуг биче сеткилдиг кижи дээрзин чаңгыс таварылгадан билген мен. Он шакта партия обкомунга редакторлар чыгган. Ынчан хүнде 2-3-даа катап чыыр-ла болгай. Валерий Севилбааевич эмчи чордум деп ак «Волгазы»-биле келген кижи. Хурал үр-даа болбайн тарай берген. Мен адаанда комсомолга ажыл-агый бүдүргеш, обкомдан орай үнүп олурарымга, «Шынның» «Волгазы» ол-ла черинде турар. Чолаачы «Мээң даргам кайда баржык ирги» деп менден айтырды. Шак бурунгаар чоруй барганын чугаалаарымга, «Ам база машиналыг келген мен дээрзин уттупканы ол-дур» дээш, дүрген-не чорупту. Сөөлүнде Валерий Севилбааевичиден айтырарымга, «Хуралдаарда чолаачылар манадыр даргаларга таан хөңнүм чок» деп баштактаны аарак харыылады.

Валерий Севилбааевич-биле «Шын» солунга кады ажылдаваан-даа болзумза, оон солунга, коллективке, чонга кылган чүүлүн эвээш-биче-даа болза, эки билир апарган мен. Ол редакторлап турда, «Шынның» коллективи хоорайга эртип турган уран чүүл көрүлделеринге, спортчу маргылдааларга үргүлчү шанналдыг черлерни алыр турду. А журналистери «Эң эки журналист» деп конкурска бирги черден дүшпейн турганында редактор кижиниң үлүү улуг. Дүштекиниң 11 шакта редакция улузун чыскаап алгаш, сула шимчээшкиннер кады кылыр чаагай чаңчылын журналистер ам-даа сактыр.

Көстүктериниң шилдерин өттүр чидидир көрүпкен карактарынга карактарым уткужа бээрге, «корткан даргам» сөөлүнде барып дагдыныкчым, сүмелекчим болган. Эвээш-биче-даа болза, дидим чорукка аныяктардан элээн үлегер алганын боду чажырбас кижи. «Улуундан бичези, бичезинден улуу өөренир чоор» деп бо-ла баштактаныр кижи болгай.

Валерий Севилбааевич хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, «Шын» солун-биле быжыг харылзааны тудуп, чогаалдарын ийи-чаңгыс парладып турар. Амгы үеде ооң эккелген материалдарын номчуп, редакторлап, сүмелекчизи боор турарымга чоргаарланмас аргам чок.

«Дыка үр көрүшпедивис кандыг тур силер» дээн ооң айтырыынга «Эки-даа, багай-даа талалар бар» деп харыылаарга-ла четчир. Чүге дизе бисти, журналистерни, кандыг ажылдап, чурттап турарывысты ол бистиң солунувустуң арыындан. бижип турар материалдарывыстың утка-шынарындан, хөөнүнден билип турарын билир мен. Оон сеткил-сагыжы, хей-аъды бистиң-биле, «Шын» солун-биле, чону-биле кады.

Светлана МОНГУШ.

ЧАЖЫДЫ МЕН

«Улуг ССРЭ-же фашистиг Германия оор езу-биле халдаан» деп дүвүренчиг медээни орденниг Бии-Хем кожууннуң (ынчан ынчаар адап турган) төвү Туран хоорайда тыва эге чада № 2 школазынга өөренип турагаш, дыңнаан мен. 1940 чылдан 1945 чылга чедир ол школага өөренгеш, алды дугаар классты доостум. Оон соонда аңаа чеди дугаар класс ажыттынмайн барганындан, 1946 чылда Кызылга келгеш, ай санында он акша төлээр кылдыр бир бажыңның ээлери-биле дугуржуп алгаш, бичии өрээлге чурттап турагаш, бот-өөредилге-биле кежээки школага өөредилгемни уламчылаары-биле кирип алдым. Өөренмишаан, 1947 чылдың чайынында «Тываның аныяктары» солуннуң редакциязынга баштай корректорлап ажылдай бердим. Мээн күш-ажылчы оруумнуң эгелээни ол.

«Тываның аныяктары» солунга корректорлап ажылдап турумда, редакция коллегиязы мени Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарга корреспондент болуп ажылдаары-биле чоруткан. Ол кожууннарга 1949 чылдан 1952 чылга чедир ынчаар ажылдадым. Оон соонда Эрзин, Тес-Хем кожууннарга ол-ла албан-хүлээлгемни күүседип чоруп турдум. Мени редакцияже катап келдиртип келгениниң соонда, солуннуң ээлчеглиг үнер номерлериниң македин шыйып, үндүрүкчү болуп ажылдап, тараачын аныяктар килдизинге литажылдакчы дээш, черле чүнү кылбаан дээр. Ниитизи-биле «Тываның аныяктары» солунга он ажыг чыл дургузунда ажылдап, чалыы чылдарымның хөй кезиин аңаа эрттирдим.

Хар-назыным улгадып, чогаадыкчы арга-мергежилим бедээни-биле холбаштыр аныяктар солунундан эки турам-биле үнгеш, Тываның хоочун солуну «Шынга» ажылдап кирдим. Баштай үндүрүкчүлеп, оон соонда корректорлап ажылдап чораан мен. «Шын» солунга ажылдап турган үемде мээн-биле кады дыка хөй эш-өөр ажылдап турган. Ам оларның чамдыктарының аттарын солуннуң чеден чыл оюн таварыштыр сактып бижиири артык эвес, а харын амгы үениң аныяк салгалынга солун болгаш өөредиглиг болуп чадавас. Солуннуң редакторларынга мээн билирим эштерден О. Толгар-оол, К. Шойгу, Сарыг. Байыр, К. Кудажы, В. Шаравии олар ажылдап чорааннар. Оон аңгыда солуннуң харыысалгалыг секретарьларынга, килдис эргелекчилеринге, литажылдакчы, очулдурукчуларга черле кымнарны ажылдаваан дээр. Оларның оода чамдыктарының аттарын сактып көрейн. А. Алдын-Херел, Б. Хөвенмей, Т. Кызыл-оол, С. Кызыл-оол, М. Сагды, О. Самбый-оол, Самба Люндуп, Люндуп. Кундуп, О. Кодур-оол, К. Аракчаа, Сиирин-оол, Севээн (оларның шуптузу бистиң аравыста чок) болгаш өскелерни-даа адап болур. Ол ышкаш редакторлап чораан Байыр-оол, Сарыг, Люндюп, оралакчы редакторлардан. Талганчык. В. Байыр олар турган.

1937 чылды Тывага бижикти биче билирлерни эки билир, бижикти шуут билбестерни номчуп, бижиптер кылдыр өөредириниң хайгаарышкынныг чылы болдуруп [illegible] турган. Ынчангаш 1935-36 чылдарда чер-черге бижикке өөредир литпунктуларны (бижик билбес чорукту узуткаар) ажыткылаан турган. Ынчаарда бистиң аалдарның чурттап турган чери Суглуг-Хем деп черниң чоогунда Кызыл-Чыраа деп черге бир ай хуусаалыг ындыг литпункт ажыттынган. Ону дооскан оолдар, кыстар аал-бөлүктерни кезип турагаш, улуг-биче кижилерни тыва бижикке өөредип турганнар. Ынчан оларны культармейжилер дижир чүве. Шак-ла ынчан баштай тыва бижиктиң ужуун доктаадып алгаш, чоорту-ла номчуп, бижип турар апарган мен. Оон эгелээш-ле «Шын» солунну саат чокка номчуп, назы-хары дөгүй берген бижик билбес улуска чурт иштинде болгаш даштыкыда болуушкуннарны солундан номчуп бээримге, аажок сонуургап дыңнаар турган. Чамдыкта кижиниң боттары сүрүп чедип келгеш, ону, мону номчуп берип көрем, оглум, деп дилээр, кижи амыратпас дивес силер бе. Ам канчаар, улуг улустуң дилээн күүседир апаар, чоннуң чаагай чаңчылдары-даа ындыг турган болгай.

«Шын» солунну бижикти номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алган дораан-на болдум номчуп, улуска номчуп берип турар боорумга, ол чоок-кавының чону мени боттары-ла «бистиң агитаторувус» дижи берген. Аңаа сорук киргеш, «Шын» солунну өг бүрүзүнге, ылаңгыя кышкы үеде номчуп берип турдум. Ынчан агитатор кижи дыка хүндүткелдиг турган. Солунга парлаттынган янзы-бүрү темалыг солун материалдарын номчуп доозуптарга, өгнүң ээлери дораан-на кижиниң мурнунга өремелиг, чөкпектиг тараазын азы далганын, боовазын, дүлген эъдин салыптарлар. Тыва чоннуң экииргек, хүндүлээчелиин, каткы-хөглүүн чүү дээр! Магалыг-ла эки үе, кижилер, чалыы назын турган-дыр ийин.

Тываның эң хоочун «Шын» солуннуң үндезилеттиниң тургустунганындан бээр бо чылын чеден чыл оюн болур. Ынчангаш мээң чажыдым солунга, ооң бүгү-ле чогаадыкчы болгаш техниктиг ажылдакчыларынга, номчукчуларынга ук солуннуң юбилейинге уткуштур улуг чедиишкиннерни, чогаадыкчы дилээшкиннерни күзедим.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

Күш-ажылдың, парлалганың хоочуну.

50 ЧЫЛ НОМЧУП КЕЛДИМ

Солун — кижиниң өңнүү деп анаа эвес чугаалап каан. Шаанда-даа, амгы-даа үеде черле солун, сеткүүл номчуп билиптер кижи бүрүзү ол чокка чаңгыс-даа хүн олурары берге. Ооң арын бүрүзүнде парлаттынган материалдарны, статьяларны кичээнгейлиг номчааш, чамдыкта кижи дораан-на эрткен төөгүнү сакты [illegible] таварылга эвес болгай. Ынчангаш «Шын» солун бодунуң эртип келгени чеден чылдарның иштинде арыннарынга санап четпес хөй-хөй материалдарны байлаа-биле чырыдып келген. Мен «Шын» солуннуң 50 чыл иштинде доктаамал номчукчузу болуп тур мен.

Ооң арыннарынга 40-50, 60-70 чылдарда болгаш ооң сөөлүнде-даа чылдарда парлаттынып турган материалдар янзы-бүрү утка-шынарлыг, кызыы-даа, чидиг шүгүмчүлелдиг-даа чүүлдер турган. Чүге дээрге ол үелерде ажык-чарлыг чорук чок турганы билдингир. Ынчангаш амгы сөөлгү чылдарда бистиң «Шын» солунувустуң чырыдып турарын номчааш, сонуургавас арга чок боор чорду.

Ынчангаш Тываның «Шын» солуннуң бөгүнле ат-алдары чон аразында бедээн, материалдары утка-шынар талазы-биле байлакшаан деп санаар мен.

Даваа ОЮН.

Күш-ажылдың хоочуну.

Таңды кожууну.

КООПЕРАТИВТЕР КЫЛДЫР ТУРГУСКАН

Чеди-Хөл кожуунда ажыл-агыйларны эде организастаары колдуу доозулган. Сөөлгү катап эде тургустунуушкунга «Ак-Тал», «Хөлчүк» совхозтары таварышкан. А арткан үш ажыл-агыйлар хевээр арткылаан. Чоокта чаа кожуун чагыргазының даргазы В. М. Оюн-биле ужурашкаш, кожуунда эде тургузуушкун кандыг байдалдыг эртенин сонуургап, ооң-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

— Василий Майлолович, ажыл-агыйлар хөй өре-ширеге туттуруп, ажылчыннар колдуу-ла чыл чыгыы үениң иштинде акша-шалың албайн келген болгай, ооң чылдагааны-биле эде тургузуушкунну база катап кылган-дыр силер, ооң канчаар эрткенин чугаалап берип көрүңерем?

— Шынап-ла, «Ак-Тал», «Хөлчүк» совхозтарга байдал дыка бергедей берген турган. Өре-ширези баш ашкан, ону санажып алырының кандыг-даа барымдаазы чок болу бээрге эде организастаашкынны база кылганывыс ол. Ол эде организастаашкынның селеткел ажылдарын хынамчалыг чорудуп, санаашкыннарны каш катап кылып, ажылчы чоннуң хуралдарын эрттирип тургаш чоруткан бис. «Хөлчүк» совхозту кооператив кылдыр тургустувус. Совхоз боду улуг эвес, 50 ажыг ажылчыннарлыг кооператив болган. Ооң даргазынга мооң мурнунда директорлап турган Виктор Донгакович Сүгдер-оолду хевээр соңгуп алганнар. А «Ак-Тал» совхоз үш кооперативке чарлып алган, «Ак-Тал», «Хараачыгай», «Хендерге» кооперативтери база оон арткан 93 кижи боттарының үлүүн (пайларын) алгаш, хуу амыдыралче шилчээн.

— Ажылчын кижи бүрүзүнүң үлүү кайы хире хемчээлдиг боор-дур, Василий Майлолович?

— Оларның үлүү колдуу-ла ажыл стажындан хамааржыр. Бир эвес совхозка ажылдаан стажы хөй болза, ооң алыр үлүү көвей болур. Ынчангаш хөй стажтыг улус миллионнарны, а эвээш стажтыы муңнарны алыр ужурлуг боор чорду. Ынчап кээрде ажыл-агыйда оларның-биле санажып алыр арыг акша-төгерик чок чүве болганда, мал-маган-биле санашкан. Чижээ, хуу ажыл-агыйлыг арткан улустуң иштинде 70-80-даа шээр мал алган улус бар.

— Ажыл-агыйларның хөй өре-ширезин канчаар шиитпирлээн силер?

— Күрүнеге өре-ширени кооперативтер хевээр төлээр болган. Кооперативтерде каш кижи бар болдур, оларның үлүүнге кииринштир санааш, төлээр кылдыр артырып каан. А хуу ажыл-агыйже шилчээннерниң үлүүнге база-ла киир санап каан, олар база төлежир апаар.

— Кожуунда эрткен кыштың байдалын кысказы-биле чугаалай кааптар силер бе?

— Ажыы-биле чугаалаарга, кыштаглаашкын арай хирезинде эрткен. Бо хүннерде кожуун төрүүр 100 хойга онааштыр 30-не хураган камгалап алган. Ооң кол-ла чылдагааны болза, эде организаастаашкын дээш хөй-ле чугаа кылып, эде санаашкыннар, хурал-суглаалар эрттирип турувуста үе эрткен. Чаа чылдан эгелээш, апрель төнчүзүнде эде организастаашкынны дооскаанывыс ол-дур. Ынчангаш хой төрүдүлгезиниң үезинде малчыннарның-даа, удуртукчуларның-даа холу салдынчак болган дизе чазыг болбас боор. Чижээ, чүс башка онааштыр «Хөлчүк» —30, «Ак-Тал» 28-ле хураганнарны алганын чугаалаарга-ла четчир.

Бода малдың кыштаглаашкыны чүгээр эрткен. Чыл эгезинден тура 137 бызаалар менди камгалап алдынган. Ам бо хүннерде ниити саар ужурлуг 279 инектерниң 177-зин саап, оон хүнде-ле 700 килограмм сүттү садып-саарып турар. Саар инектер колдуу-ла Тока аттыг, «Чал-Кежиг» совхозтарда чүве болганда, олар сагган сүдүн Кызылга база Хову-Аксынга садып турарлар. Ниитизи-биле кожуунда 1000 ажыг чылгы мал бар, ооң иштинде төрүүр белерниң саны 198. Бистер 140 кулунну камгалап алдывыс.

— Тараа культураларын өстүрериниң байдалы кандыгыл, Василий Майлолович?

— Тараа культураларының чаштырылгазы доозулган. Кызыл-тасты 3079. арбайны 1980, суланы 900 га черде тараан. Ынчалза-даа акша-төгериктиң чедишпезиниң хараазы-биле 1500 га шөлге тараа чаштынмайн барган. 300 тонна хире үрезин садып алыр акша тыппайн барган бис. 2000 га мал чеминиң культураларындан 900 га бо хүннерге чедир чаштынган.

— Хову-Аксында хөй аал ниити чурттаар ийи-ийи каът бажыңнарның соңгаларын буза шаап каан, ээн, хос кара апаргылаан тургулаар-дыр. Ол ышкаш комбинаттың кончуг эки тудуп каан профилакторийиниң, Чагытай хөлдүң кыдыында магалыг чараш «Металлург» уруглар дыштаныр лагерьниң салым-чолу канчаар доозулган ирги?

— Ийе, ол кончуг чөптүг айтырыглар. «Тыва кобальт» комбинат хагдынганы-биле дыка хөй тускай эртемниглер Саян артынче көшкен. Түңнелинде ийи каът 16 бажың хос артып калган. Оларның чартык кезии янзы-бүрү албан черлеринге берип, септеп, кылып алган бис. Сес аал ишти чурттаар бир бажыңны дооскан, ында улус чурттап эгелээн. Оон аңгыда, ийи бажыңның септелгезин доозарының кырында келген, ынаар база-ла эрги суурда бичии бажыңнарда сыңмарлажып орар улустарны кииреринн планнап турар.

А «Металлург» лагерьның тоймаглаттынганы шын чүве. Чоокта комиссия тургузуп алгаш, барып көрдүвүс. Кылып алырының аргазы бар. Бо чылын ажыглаар бис. Июль айның бирээден бээр уруглар дыштанып эгелээр кылдыр ооң септелгезин доозар деп шиитпирлеп алдывыс. Ооң септелгезинге Хову-Аксының бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары киржир. Оларның кылыр ажылдары хуваатынган. Кайы организация чүнү кылырын билирлер. Профилакторийде ындыг-ла улуг септээр ажыл чок болган. Ынчангаш уруглар бо хүннерде ында дыштанып эгелээн.

— Кадрлар айтырыын канчаар шиитпирлеп турар силер?

— Кожуун чаа тургустунуп турар үеде берге турган-даа болза, ам бо хүннерде кадрлар айтырыы колдуу шиитпирлеттинген. «Чал-Кежиг» совхозка директорлар солчуп турган, ам ында эргелел черинге кол агроном боон ажылдап турган Вадим Донгакович Долгарны томуйлаан бис. Кожууннуң өөредилге килдизиниң эргелекчизинде Любовь Оюн-ооловна Даваа ажылдап эгелээн, Аңаа ажылдап турган Елена Кыргысовна пенсияже үнген.

— Чал-Кежигге мооң мурнунда база-ла эргелелге ажылдап турган улуг зоотехникти салып кагдыңар, ол каггаш өске ажылче шилчээн болгай, ам база ындыг таварылга туруп келбес ыйнаан?

— Чок, ындыг таварылга турбас ужурлуг. Вадим Донгакович изиг күзелин илереткеш, ажылдап эгелээн кижи. Бис оон чүгле эки чүүлдерни кылып, бүдүрерин манаар апаар бис.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, амыр эвес ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзээр-дир мен.

Савый-оол ООРЖАК.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

РОССИЯНЫҢ УРАН ДАРГАН КЫЛЫГЛАРЫ

● **ВОЛОГДА.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Олег ДЗЮБА**). Каастап кылыр уран чүүлдүң болгаш чоннуң уран дарган кылыгларының төптери Вологдада ажыттынган ярмаркада боттарының коллекцияларын делгеп салган.

Вологданың «Орус бажың» деп делгелге төвүнүң залында 27 витриналарны Елецкиниң аргып кылган кылыглары, Уралдың өңнүг эртине даштарындан, Ростовтуң финифть дажындан кылыглар болгаш уран талантылыг чурукчуларның өске-даа үнелиг ажылдары кол черни ээлээн. Бүгү Россиядан бежен ажыг садыг бажыңнары болгаш экспорт-импорт фирмалары ол ярмаркага киржир чагыгларын киирген. Голландиядан, Скандинавиядан, Кипрден, Американың Каттышкан Штаттарындан, Венгриядан келген бизнесменнер база ярмарканың аалчылары болур.

Делгелге төвүнүң директору Борис Чирьев 1994 чылда болган шак бо хемчээлдиг ярмаркага ниити түңү бүдүн чартык миллиард рубльге контракт дугуржулганы чоруткаанын РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

ҮНЕЛИГ ЭТНОГРАФТЫГ КОЛЛЕКЦИЯЛАР

● **ВЛАДИВОСТОК.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Евгений ЛЕНЦ**). Приморьениң Владимир Арсеньев аттыг чурт-шинчилел музейиниң «Чөөн чүк залынга» көрей улустуң амыдыралының эт-херекселдериниң этнографтыг коллекциялары немешкен. Корея Республика биле Россияның Ыраккы Чөөн чүгүнүң аразында кады ажылдажылга талазы-биле ассоциация 40 ажыг национал костюмнерни, куда каасталгаларын, шажын байырлалдарының янзы-бүрү эт-херекселдерин музейге белек кылдыр берген.

«Чөөн чүк залының» улуг экспозициязынга Кореяның өң-баазын өңнүг платьелери немешкеш, ону улам каас-шиник болдурупкан. Амгы үеде тус черниң чурттакчы чонунуң болгаш Япон-Россия найырал ниитилелиниң чедирип келген ачы-дузазында Приморьениң чурт-шинчилел музейинде Көрей чартык ортулуктуң чурттакчыларының XIX вектиң төнчүзүнде XX вектиң эгезинде кедип чораан национал хептериниң болгаш эдилеп чораан эт-севиниң коллекциялары эң долузу-биле делгеп салдынган болуп турар.

БҮДҮНГЕ ТЫВЫЛГАН АЛДЫН

● **ХАБАРОВСК.** (РосИТА-СЧТА ның корреспондентизи). «Север» артельдиң алдын тывыкчылары 412 грамм деңзилиг бүдүн алдынны тыпканнар. Артельдиң алдын тывыкчылары ол чоок-кавы девискээрлерден чылдын-на ийи килограмм чедир янзы-бүрү деңзилиг бүдүн алдынны тып ап амдажый берген. Оларның эң улуу 1200 грамм деңзилиг болган, ону он ийи чыл мурнунда тыпкан.

КЫДАТ ХАМААТЫЛАР ШИИТТИРГЕН

● **ЧИТА.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Андрей ФОМИН**). Читаның область суду Кыдаттың үш хамаатызын эт-хөреңгизин хавырбышаан, 15 чылда хосталгазын казып шииткен. Кымнарыл ол? Каяа-даа ажылдавайн турган Сунь Цзе Цзюн болгаш Шао Сянь Фэн. База ол ышкаш «Гун Сяо» компанияның экспорт болгаш импорт килдизиниң директору турган Тянь Цун Вея олар-дыр. Эрткен чылын олар Забайкальск хоорайга туристер боор алгаш, чедип келген турган. Сөөлүнде билдингени-биле алырга чүү болганыл дээрге, оларның бирээзи акызының паспортунга бодунуң чуруун чыпшыр хырбалааш, ол документ-биле кызыгаар эртип келген. Оон аңгыда олар Россияга келгеш, ында бай-шыдалдыг чаңгыс чер-чурттугларын мөлчүп-тонаар сорулганы салгаш, кем-херек үүлгедир херекселди баш бурунгаар белеткеп кылып алганнар.

Забайкальскиниң аалчылар бажыңынга олар Кыдат Улус Республиканың үш хамаатызының амы-тынынга четкеш, олардан хөй түңнүг акшаны үптеп алганнар. Оон дедир чуртунче чанарын оралдашканнар. Кызыгаарны чаа-ла эртип бар чыдырда, Россияның кызыгааржылары оларны тудуп хоругдаан.

Ол өлүрүкчү болгаш үптекчи чоруктуң истелгезин чорударынга Читаның милиция болгаш прокуратура ажылдакчылары-биле кады Кыдаттың корум-чурум камгалал органнарының төлээлери киришкен. Ийи чурттуң корум-чурум камгалалының ажылдакчыларының кады демниг ажылдажылгазының түңнелинде кем-херек үүлгедикчилери туттурган. Боттарының чаңгыс чер-чурттугларының амы-тынынга чедип, ханынга боражып турагаш, тып алган миллион рубльдерин, чүс-чүс долларларны болгаш юаньнарны милиция ажылдакчылары хавырып алган.

Хөгжүм-шии театрының 60 чылынга

ӨӨРҮШКҮНҮ СӨҢНЕП ЧОРЗУН...

Өвүр кожууну тыва чонга дыка хөй салым-чаяанныг кижилерни берген, оларның аразында драматург, артист Виктор Көк-оол, чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Владимир Серек-оол, Доржу Монгуш, сыгытчылар Кызыл-оол Санчы, Геннадий Тумат, Николай, Валерий Монгуштар, артистер Тамара Ондар, Дугур-оол Монгуш. Ол хире алдар-сураглыг чаңгыс чер-чурттугларының изин базып орар салым-чаяанныг артистерниң бирээзи Эзир-оол Монгушту номчукчуларга таныштырайн. Өвүр кожууннуң чурумалдыг чараш булуңу Солчур суурга 1964 чылдың частың башкы айында Сүмуя биле Надежда Чыпсыннарның өг-бүлезинге Эзир-оол төрүттүнген. Ол 4 оолдуң улуу. Уран чүүлге бөш-тайгы базымнарын төрээн суурунуң школазынга, кедээ Культура бажыңынга школачы чылдарында концерттерге, көрүлделерге киржип тургаш эгелээн. Чоорту ол кожуун төвү, Кызылга чедир концерттерге киржип кээп турар апарган. 1982 чылда салым-чаяанныг оолду филармония хүлээп алган, бир чыл болгаш Эзир-оол уран чүүл училищезинде Серафима Андреевна Калининаның клазынга өөренип турда. Москваның Гнесиннер аттыг училищезинче өөредип чорудупкан. Ол училищени 1986 чылда бөлүк эштери-биле доозуп келгеш, бо хүнге чедир театрда ажылдавышаан. 14 кижиден амгы үеде театрдан дашкаар Орлан Дамба-Хуурак, Айдын Мортай-оол, Сергей Ондар, Борис Ооржак, Марат Даржай ажылдап турар. Шуптузу хөйге билдингир артистер-ле болгай. Гнесинчилерниң дипломнуг шиизи Мухиниң «Аржаанда» Эзир-оол Балчир Шагдыровичиниң ролюн ойнап турар. Аныяк артистиң көрүштүг, чараш хевир-сыны, чугаазының дорт-тодазы өскелерден ылгалып көстүп келди. Эш-өөрзүрек, хүндүлээчел чаңы-биле Эзир-оол театрга дыка дүрген ижиге берген. Аныяк артистиң чогаадыкчы салым-чолунуң оруу база чедиишкинниг болган деп бо хүн дидими-биле сөглеп болур. Ооң кол чыллагааны Эзир-оолдуң чүгле ойнаарында эвес, бедик харысалгалыг, кызымак ажылдаарында. Ооң ойнаан рольдарының чартык кезии ырлап, танцылаар рольдар. Театр уран чүүлүнге бүгү-ле хевирлерни болгаш аргаларны хары угда ажыглап ойнаары дыка нарын болур чүве. Таптыг топтап эскерип көөр болза, шуут ырлап, танцылап-даа албас, чүгле ойнаар артистер хөй болур, оларны шии азы драма артистери дижир бис, а Эзир-оол бодунуң дооскан эртеминиң аайы-биле трагедияларга-даа, опера, оперетталарга-даа ойнап шыдаар артист деп бодунуң ажылы-биле бадыткаан. Чижеглеп чугаалаарга, хөгжүм танцылыг шиилерден: «Дона-Люция» — полковник, «Ханума» — князь Бантиашвили, «Барыын чүкке болган тоогу» — Рафф, «Он ийиги дүн» — Орсино, «Харжыгаш биле 7 гномнар» — Егер, «Супжидмаа» — Наваа, «Мизантроп» — Панталоне.

Режиссерлар Эзир-оолга үргүлчү-ле кол рольдар берип турары таварылга эвес, олар артистең күш-шыдалын барымдаалап билир болгай, ойнавышаан, ырлавышаан, танцылавышаан, бүдүн шиини көдүрери амыр эвес. Эзир-оол Монгуш трагиктиг драмаларга база-ла көскү чедиишкиннерни чедип алган; «Ядамыкта яла чок» — Любим Торцов, «Ирей» — Мастаков, «Хайыраан бот» — Кенден-Хуурак, «Хаанның истер» — Бурундай, «Эзоп» — Эфиоп, «Туттурбайн чорза-чорза» — Самбажык, «Чингис-Хаанның ак булуду» — Абудалип. Артист кижиниң ажылынга, шынап-ла, аас-кежиктиг, эки рольдар. Шиилерни көөрге кандыг ийик, кезек болгаш чамдык маадырлар дораан-на уттундура бээр, а чамдыктары олчаан чуруттунуп чыдып каар. Эзир-оолдуң ындыг ажылдарының бирээзи Чингиз Айтматовтуң «Чингис-Хаанның ак булуду» деп шиинде Абудалип. Ол маадырның арыг-чаагай иштики сагыш-сеткилин, ооң байлаан, өг-бүлезинге ийи уругларынга ынакшылын, кызыгаар чок пүгүл-хопка кирип, баар-базар чер чок кылдыр кинчиледип алганын, актыг шынныг кижилерни бокка сукпас, хаанның дайзыннарны амыр тпас дээш, амы-тынындан маадырлыы-биле чарлырын дыка улуг көдүрлүүшкүнү: ойнааны бүрелдиг, уттундурбас. Екатерина Тановачын бижээни «Туттурбайн чорза-чорза» деп алдан-маадырларга тураскааткан шиизинде Эзир-оол Самбажыкты дыка чымчак, уяранчыг, кижизиг ойнаан.

Амыдыралдың үүрмек дүвүреэшкиннерин, амы-хууда сескежикти утаап-медерел сайзырадырынга солуп, философтуң кадыг-берге чурттталгазынче кирип, доскаар иштинге олуруп алгаш, улуг бодалдарны бодап алдаржаан Диогенни, чаңгыс сөс-даа сөглевес, чүгле карактары, шимчээшкиннер-биле ойнаар Эфиопту, хөглүг-баштак Бантиашвилини, каш чаңныг сээдеңзимээр Панталонени, дайын-халаптың ажыг дериин, хан-чинин, каржы-дошкунун, эш-өөрүнүң өскерлиишкинин эчизинге чедир көргеш, үр чылдар иштинде ядарап-түрээн, чуртунга тын-мени чедип келир Бурундайны артистиң ойнап кааны уттундурбас.

Эзир-оол Монгуштуң чаа ажылдары япон шии «Изиг үстүг ханы тамы» — Самурай биле америк чогаалчының шиизи «Барыын чүкке болган тоогуде» — Рафф. Ийи аңгы культура, ийи аңгы чурт, чөөн чүк биле барыын чүк. Маадырларының пластиказын, шимчээшкиннерин, аян-хевирин, амыдырал-чурттталгазын артистиң ойнап каанындан билип, көрүп алыр бис. Ол бирээде, өөредиглиг, ийиде, ажыдыышкынның, үште, амыдыралчы. Кайы-даа чүкте, кайы-даа чуртта кижилер кижилер болганда, оларның иштики сагыш-сеткилин ажыдар бис. Барыын чүкте болуп турар болуушкунну көрүп ора бистиң-даа чуртта нептерээн аныяктар аразында кем-херек үүлгедир чорукту миннии, оларның кудумчуда болуп эртип турар амыдыралының домейин Раффтың (бир кудумчуда бөлүктүң хартаачызы) кыска пазыныңдан көөрге көргүнчүг. Ону артист бодунуң дүвүренчиг, хедер танцы-самы, сеткил-сагыжында буруңгаар чырыткылыг үзел-бодал. сорулга чок, язы-сөөк ылгаар кыдыра сеткилдиг маадырны көргүскениниден билип алдывыс. Эзир-оол Монгуштуң Раффты ойнааны бүзүренчиг, эки чорду, ооң артык канчаар ону. Чоокта чаа К. Кудажының кызыл томундан Хертек Ширин-оол «Хостуг Тыва» деп инсценировканы кылган, ол шиинде Эзир-оол Сүлдемниң ортун оглу Соскарны ойнап турар. Чоокта чаа театрның артистери бо шиини чонга бардаалгатканнар. Эр артистерниң чедиишпези-биле бир артис-ле ийи рольду ойнап турар, а Сүлдемниң хеймер оглу Хойлаар-оолду аныяк артист уруг Оюн Саяна эки ойнады. Эзир-оол Монгуш Сүлдемниң ортун оглу Соскарны өскелерден көскү. чараш, өөренген чаңчылы-биле тывынгыр, сагыш-сеткилиниң ханызындан ойнааның сеткил ханып, сонуургап көрдүвүс. Кандыг-даа рольду ойнап тургаш, ыяап-ла эчизинге чедир ажылдаарын Эзир-оол база катап бадыткады.

Эзир-оол Монгуш ойнап турар рольдарындан аңгыда, театрның хөй-ниити ажылынга идепкейлиг аажок кижи. Театрның иштинге, даштынга, стадионнарга, суурларга, кожууннарга кылып турар театржыткан байырлалдарга ыяап-ла киржир. Туг-даа туткан, аът-даа мунган, ырсамга-даа киржип-ле турар. Өөнүң ишти Наташа Монгушту көөрге база ындыг. эштери-биле ырлаан, ойнаан турар. Ынчанмайн канчаар. Наташа боду дирижер, ниитти ыры удуртур эртемниг болгаш ырлаарынга кончуг ынак. Соолгу үеде олар кады база ырлагылап турар апарган. Эзир-оолдуң чугаазы-биле алырга, нелээ репертуар тургузар күзел бар чорду. Күзелин чедип алыр күштүг шыырак аныяктардыр. олар нелээ-даа, эштери-биле-даа репертуар белеткеп алыр болза, оларның уран чүүлчү оруунга база бир базым болур.

Ынчангаш Эзир-оол, Наташа Монгуштарның өг-бүлезинге тыва театрның 60 чыл оюн таварыштыр чогаадыкчы чедиишкиннерни, өөрүшкүнү тыва чонунга берип чоруурун күзеп каалыңар.

Дадар **МОНГУШ.**

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак ачавыс **Одай-оол Байкараевич ДАНГАА** июнь 30-де 60 харлаар. Ол өөредилге шугумунга 32 чылдар дургузунда башкылап ажылдап келген. Ооң доостурган өөреникчилериниң аразында кандыг мергежилдиг кижилерни чок дээр. Ачавыс хостуг үезинде балыктаарынга, шыдыраалаарынга ынак болгаш оолдары бисти шуптувусту шыдыраага сундулуг кылдыр өөреткен. Кайы оглунуң бажыңынга ачавыс келир-дир, ооң-биле шыдыраалаар үени четтикпейн манаар бис. Ачавыстың биске база бир үнелиг белээ — тыва тоолдар ыдары чүгле бистер. уруглары эвес, харын бистиң уругларывыс тыва тоолдарны ыдып, чугаалап турары өөрүнчүг.

Эргим ынак ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, дараазында каш одуругларны бараалгаттывыс:

Чырык черге төрүттүнгеш, 60 харны
Чыдын чытпайн, олут орбайн, чурттап эртиң,
Арат-чонуң аразынга хүндүткелдиг
Ажы-төлүң кижизидип доруктурдуң.
Чүү-даа чүүлге торулбайн,
Чүске чедир чуртта, ачай.
Адак-бышкааң чиик болзун,
Аас-кежиин көвей болзун!

Хүндүткел-биле уругларының авазы Сержиң Салчаковна, уруглары Людмила, Менди, Чечек, Чодураа, оолдары Анатолий Көк-оол, Көгел-оол, күдээлери Борис, Владимир, Андрей, Мерген, кеннээттери Валентина, Сална, Чечек, уругларының уруглары шупту 12 бичии чаштардан.

Мээң эргим ынак оглум **Владимир Донгакович БАЙЫР-ООЛ** июнь 30-де 50 харлаар. Ол 4 оолдуң улуг акызы, дуңмаларынга төлептиг үлегерин көргүзүп, оларның эки кижилер болуп өзеринге улуг үлүүн киирип, авазының шынчы, мерген дузалакчызы болуп келген. Володяның ачазы Донгак Балчый-оолович Байыр-оол «Шын» солуннуң редакторy чораан.

Володя бичиизинде бодунга болгаш дуңмаларынга чүвүр, хөйлеңни дааразр, кылбас-тутпас чүвези чок чораан. Школага эки өөренип, ол ышкаш спортка ынак болгаш дуңмаларын база аңаа хандыкшыткан.

Владимир Донгакович 26 чыл иштинде харылзаа шугумунга ажылдап келген. 1969 чылда Новосибирскиниң харылзаа институдун дооскаш, студентилеп тургаш-ла, кылчып, эптеп турганы «Орбитаның» даргазынга ажылдаан. Амгы үеде ол «Харылзаа банкының» эргелекчизи. Ажылдап келген чылдарының дургузунда ол 37 аңгы шаңнал мактаалдарны чедип алган. Радиорелениң 12 дугаар шугуму. Кызыл — Туран — Чадаана — Тээли аразының радиореле объектилерин кылганы, чаа техниканы чогаатканы дээш шаңналдарны алган.

Бүгү-ле чүүлдерге сүмелекчи, биче сеткилдиг, эрес-кежээ оглум, акывыс Владимир Байыр-оолдуң 50 харлаан юбилейинде быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажылынга чедиишкиннерни чүрээвистиң ханызындан күзеп тур бис. Аңаа ак-көк дээр, алдын хүн кезээде өөрүшкүлүг чырып турзун!

Авазы Сереңмаа Той-Сюрюновна, дуңмалары Борис, Валерий Эрес, кеннээттери Таисия, Зоя, Оля, өөнүң ишти Людмила, оглу Олег, уругларының уруглары.

ШАЙЫВЫС

«Тыва шай» байырлалы

Кызылга болуп эрткен

Найысылал Кызылдың Арат шөлү. Улуг байырлалдар хүнүнде чон аңаа арбыны-биле чыглып келир. Эрткен субботада чон база аңаа хөй келген. Тыва шай байырлалы, хүнү оларның кичээнгейин хаара тудуп, аңаа киржири-биле олче чалааны ол.

Тыва шай хүнүнүң байырлыг кезээ ажыттынгыжеге чедир, чыылган чон чоок эш-өөрү, таныш-көрүжүнге ужуражып, чугаалажып хөөрежиринден аңгыда, кадыкшылга темазынга тураскаадып үндүрген хана солуннарны сонуургап көрүп чоруп турдулар. Хоорайның № 4 профессионал-техниктиг училищезиниң хана солунунда ында кадык-чаагай амыдырал дээш кандыг хемчеглер ап чоруп турарын фото-чуруктар-биле дерип тургаш көргүскен. «Ровесник» кадыкшылга клуву ында ажылдап турарын оон билип алыр. Кызылдың № 8 школада шак-ла ындыг клубту — «Родник» деп адаан. Ол — бодуңну бодуң кижи кылдыр кижизидиишаан, өскелерге дузалаш деп кыйгырыгның адаа-биле ажыл-чорудулгазын тургускан. Кадыкшыл чокта, сенде бар бүгү-ле чүве шупту чүү-даа эвес болур дээн угаалыг билиишкинни кижилерге, үе-чергезинге чедирер сорулгалыг ажылдап турар клубтар-дыр деп чүве илдең. Элээр чорук болгаш кадыкшылга ниитилелиниң республика салбырының чанында «Чоннуң кадыкшылы» клубтуң ажыл-чорудулгазын көргүскен стендини тургускан. Клуб 1995 чылдың январь 16-да үндезилеттинип тургустунган. Кижилерниң сагыш-сеткил талазы-биле кадык болуруп чедип алырын, өг-бүлелерге, аныяк-өскенге кадык-чаагай амыдыралды тайылбырлаары, билиндирери, ол талазы-биле специалистерниң дузазын оларга чедирери — ооң кол сорулгазы.

Ол аразында чоннуң сагыш-сеткилин, хөөнүн Арат шөлүнүң кыры-биле чаңгыланган тааланчыг тыва хөгжүм, чараш ыры хаара тудуп, байырлалдың шинчизин киирип турган. Хөгжүм-шии театрының кирер аксы бедик черде аскан чүзүн-баазын өңнүг бөлүк шарлар оожум салгын аайы-биле чоргаар ужуп, чер кырының бар-ла эң чаражын чыып каан дег чырык, каас-шиник өңнери-биле Арат шөлүн, ында чыылган чоннуң сеткил-сагыжын улам сергедип турганзыг-даа.

Алкоголизм дугайын ол хүн сагындырганы таварылга эвес. Тыва шай байырлалын—Россияга элээр чорук дээш шимчээшкинниң эгези болганы чоннуң элээр болурунга хайгааралдың 100 чылынга тураскаатканы ол. Ол шимчээшкин ынча чыл-биле санаттынып турар-дыр. Тывага база арагалаар чорук-биле демиселдиң дээштиг, дээш чок, болур-болбас хемчеглерниң янзы-бүрү хевирлерин ажыглап келген. Ону чурттап эртип, көрүп келдивис. Арага ишпестер ниитилелиниң кежигүнүнге коллектив - коллективи-биле-даа кирип турдувус. Эзиртир суксуннарны садарын бир кижиге өйлеп, талонпап-даа турду. Эки-ле болзун дээш ындыг-даа хемчеглерге чедерге, эки чүвеге чедирбеди. Ам араганы садары хостуг, өртектер база хостуг. Арагалаашкын, аңаа сундугар чорук чавырлыр хамаанчок, улам кедерээн. «Бо таварылгада дээштиг кандыг хемчег ап чорудуп болурул?» деп айтырыг ажык боор артпышаан. Ынчангаш республиканың элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилели Кызыл хоорай чагыргазы-биле кады тыва шай байырлалын найысылалга эрттирер кылдыр

Чаңчылдар, ёзулалдар

дугурушкан. Тыва шай байырлалын найысылалга бир дугаар эрттирип, аңаа эгелээни ол.

Россияга элээр чорук дээш шимчээшкинниң 100 чылынга тураскааткан тыва шай байырлалының ажыттынганың ооң башкарыкчылары чарлап дыңнаткан. Бурунгу тыва чоннуң салгалдан салгалче дамчып келген үнелеп четтинмес чаагай чаңчылдарында тыва кижи сүттүг сарыг шайын хүндүткелдиң чеми кылдыр санап чораан. Ооң бадыткалы — тыва шайны хүндүлеп, алдаржыдып ырлажып турарывыс аяк шай дугайында ырны «Хүлүмзүрүг» квартеттиң күүсеткени-биле байырлал эгелээн.

Ооң соонда Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат сөс алгаш, тыва шай байырлалы-биле аңаа киржири-биле чыглып келген чонга байыр чедирген. Бо байырлалды найысылалга эгелээни ооң тоогузунге киир бижиттинип артар дээрзин чугаалавышаан, сүттүг сарыг тыва шай — кадыкшылдың, омак-хөглүг чуртталганың, эптежилгениң, кады ажылдажылганың демдээ дээрзин тайылбырлаан. Ажыл-херек айтырыгларын чогудуп алыры-биле аяк шайны аартап олура, чугаалажып, дугуржуп алыр аргалыын ол үнелээн. Хүндүткелдиң ол чемин үнелеп билир чорукче чыылганнарны кыйгырбышаан. арагалаар чоруктуң нептереп турарын хомудал-биле чугаалаан.

Өг-бүлелерге, ажы-төлге ооң чедирип турар хоразы улуг, ооң түңнели — өлүм-чидим, карак чажы, каражa деп чүвени Зоя Назытыевна база катап сагындырды. «Ажы-төлүвүстү, өг-бүлевисти, чонувусту, ал-бодувусту хүндүлеп, шугдүнүп көрээлиңер. Тыва шайның байырлалын эрттирип турарывыс — кадык-чаагай амыдыралды тургузарынга идиг болзун. Сагыш-сеткилиңер сергек, арыг, сүлдеңер бедик болзун, чонум ажыл-ишке сорuктуг болуңар» деп күзээшкин-биле чугаазын түңнээн. Шай байырлалын кызылчылар эгелеп каан, чаагай ол чаңчылды кожууннар деткиир. уламчылаар. улам байыдар боор дээнин канчап хүлээп албас боор.

Сүттүг шайын оран-таңдызынче чажып, чоннуң чалбарыглары кайы хөй дээрзин уран көргүзүгден чыылган чон дыңнап, билип алдывыс-даа. Ол аразында сарыг шажынның лама башкызының номчаан мөргүлү сагыш-сеткилди арыглап алырынга, сүлдезин бедик тудуп, эки, чаагай чүүлче идегелди оттурарынга идиг болган.

Россияның болгаш Тываның алдарлыг чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсан чыылган чонга дараазында чүүлдү чугаалаан. Шай байырлалын эрттирип турары өөрүнчүг-дүр. Чоннуң ыдыктыг чаңчылы ындыг. келген аалчызын олар өгге киирип, шайдан ижиптиңер дээр. Чоннуң чаңчылы ындыг, тыва шайны алдаржыдып, ооң байырлалын эрттирип эгелээни кончуг эки-дир деп чугаалаан. Тыва шайны алдаржыдып. ада-өгбелерниң ыдыктыг чаңчылын катап тургузуп. уламчылап, тыва шайның улуг ёзулалдарын кожууннарга эрттиреринин чугулазын ол демдеглээн. «Аза таакпызы тыртпайн чоруңар», «Аза арагазын ишпейн чоруңар» дээн ада-өгбелерниң бедик угаадыглыг, ханы уткалыг чагыг сөстерин чонга ооң сагындырганы бөгүнде байдалдарда улуг. бичии-даа кижилерге өөредиглиг. Тыва сүттүг шайны ижиңер, ол — өөрүшкүнүң, кадыкшылдың демдээ-дир.

Каш чыл бурунгаар совет тургузуг, амыдырал хандырылга килдизинге ажылдап турумда, найысылал Кызылда столоваялар, кафелер хөй. ынчалзажок чорук кижизи сүттүг шай ижип алыр чер тыппас-тыр. ону кайда-даа хайындырбайн турар, какао, кофе дээш чүүлдер ижиртинмес-даа боор чүве-дир, «Шайлаарактан» ажыткаш, сүттүг тыва шайдан садып турза дээн хомудалдыг саналдарны көдээден бижип турган чүве. Саналдарны чөпсүнүп хүлээп ап, ынчангы столоваялар болгаш ресторааннар трезиниң удурткулгазынче редакцияның бижиип чорудуп турган бис. Сүттүг шайны ындыг-ындыг дугаарлыг столоваяларда хайындырып, садып турар деп тайылбырлыг харыы кээр чүве. Ындыг бе дээрге, ооң соонда безин хомудаан чагаалар кээр боор чүве. Ам-даа ындыг, хоорайның чемненилге черлеринде тыва шай көзүлбес. Тыва кижи шайга ынак, ол чокта суксуну ханмас, сагыжы саарзык дээн ол-дур ийин.

Бүгү-россияның элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң Тывада салбырының даргазы Н. Б. Тыртык-Кара шай байырлалы-биле болгаш аңаа капсырлажып келген байырлал — Аныяктар хүнү-биле чыылганнарга байыр чедирген. 10 чыл эртсе, Кызылга мындыг байырлал бир дугаар ынчан эрткен дээрзин сактып чугаалажырлар. Тыва шай байырларын чаагай чаңчыл болдуруп. доктаамалчыдарының, кадык-чаагай амыдыралды чедип алырынга ооң ханы уткалыын, чаагай салдарлыын онзалап демдеглээн. Арагалаар чорук-биле демиселге төрел бөлүк, эр херээжен, аныяк-даа дивейн, идепкейлиг болурун демдеглевишаан. «Кижи чүге ижип турарыл?» деп төнчү чок айтырыгны тодарадыр ужурлуг бис деп чугаалаан. Амыдырал-чуртталгага арага-биле холбажыр болза, ол кажан-даа эки чүүлге чедирбес деп билиишкинни медереп билир угаан-сарыылдыг, арыг-чаагай угаан-медереллиг, кадык-чаагай амыдыралдың үнезин билир кижилер бис хөй болганывыста, ол айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг бис. Кадыыңарны, чуртталгаңарны үнелеп, камнаңар, кижиниң чуртталгазы чаңгыс, ону ажыктыг, чараш кылдыр чурттап эртери-биле, тыва черниң, ада-өгбелерниң чаагай чаңчылдарын сагып чоруурун чыылганнарга сагындырган.

Тыва черге эгезин найысылал төвүнге бир дугаар болуп эрткени-биле салган тыва шай байырлалы ырышоорлуг, танцы-самныг болуп эрткен. Тыва чоннуң аас чогаалынга үндезилеттинген кожааннар, ырлар, дүрген-чугаалар, йөрээлдер ооң утка-шынарын улам байыдып, каастаан.

Вера **КУУЛАР.**

ЭР ХЕЙ БОЛГАННАР

Бойдустуң халавын кым-даа доктаадып шыдавас дээрзин чон билир-ле болгай. Бо чылын шак ындыг халап июнь 6-да бистиң Тыва Республиканың девискээринге болган. Ол хат Улуг-Хем кожууннуң девискээринде турган телефон чагыларын колдуу шуптузун ужур шаапкан. Хат колдуунда Улуг-Хемниң ол чарындан дөрт-ла сслагай таласынче хадып турду. бо чорааш Тывага ындыг күштүг хат хадып турганын мен бир дугаар көрдүм. «Чажып каан тарааның шөлдеринден бо чылын тараа үнер берге ле боор» деп тус черниң чону чугаалажып турдулар.

Кожуун чагыргазының даргалары бойдустуң бо халавын чайладыр дээш бүгү чонну көдүрүп үндүрген. Рыноктуң бо берге үезинде ажыл бүрүзү акша-төгерикке үзер чүве-ле болгай, борта улуг-хемчилер эр хей болганнар деп мактап болур. Телефон харылзаа чагыларын септеп тургузары-биле бүдүн бригада аъш-чемин ап алгаш, кара эртенден кежээге чедир черге ажылдап тургаш колдуу доозуп алганнар.

Сергей **ХЕРТЕК.**

СУРАГЛЫГ МӨГЕ ЧАЛАП ТУР

Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгаты суурга 1995 чылдың июль 8-те дүштекиниң 12 шакта Тываның сураглыг мөгелериниң бирээзи, РСФСР-ниң спорт мастери, Сибирьниң болгаш Чөөн чүк зоназының ийи дакпыр, тыва хүрешке республиканың каш удаа чемпиону **Александр Намдакаевич ООРЖАКТЫҢ** шаңналы дээш 64 мөгениң хүрежи, чүгүрүк аъттарның чарыжы болуп эртерин дыңнатпышаан, эрниң эрестерин, хоочун мөгелерни, эш-өөрүн чалап тур.

Шүүлген мөгеге — мөңгүн чүген-чуларлыг, тыва ээзерлиг аът.

Үжүүрлешкен мөгеге — моллурга.

Үшкү, дөрткү черлерге — ирт, серге.

Оргкомитет.

Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг суурнуң ызыгуурлуг чалама аттыг ачы-буян салбырының хамы **Ай-Чүрек Шиижековна ОЮН** Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунда 5 дугаарлыг бажыңда күзелдиг кижилерни хүлээп ап турар болгаш дараазында ачы-дузаны көргүзүп турар:

- — Дүңгүр-биле арыглаашкын. Мөргүл.
- — Хуваанак салыры, судал тудуп шинчилээри.
- — Эмнээшкин болгаш домнаашкын.
- — Дагылда олутче чалалга.

«ПРОГРЕСС» ӨӨРЕДИЛГЕ ТӨВҮ

Англи дыл өөренир база бәрт дааraар, баш таарар, аъш-чем кылыр, хеп быжар, секретарь-машинакчы мергежилге өөредир курстар июль 4-те 15 шакта эгелээрин дыңнадып тур.

Бедик мергежилдиг башкылар бүдүрүлгелерниң сан-хөө отчёдун (баланс) кылыр дузаны чедирип турар.

АДРЕЗИВИС: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыңы, 5-ки каът, артында эжиктен кирер.

«Тыва нефть-продукт» күрүне бүдүрүлгезиниң удуртулгазы **ББ серияның 850001 дугаардан 860000 дугаарга** четкен бирээзи-ле 10 муң рубль өртектиг талоннар читкенин барымдаалааш, Тыва Республиканың девискээринге санажылганың кандыг-даа хевиринге хүлээп албас болгаш оларны күш чок деп санаар дээрзин дыңнадып тур.

ЧАРЛААЛДАР

АУКЦИОНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың күрүнениң өнчү комитеди 1995 чылдың июль 10-да дараазында акционерлиг ниитилелдерниң акцияларын рубльге садып турар:

АН-ның аттары	чингелде варнантызы	устав ёзугаар акшазы, муң рубльге	акцияның эге өртээ муң руб.	салган акциялар саны
1. Барыын-Хемчик КМК	2	3160	3	916
2. «Дүрген» КМК	2	2222	4	534
3. «Тыва хамааты тудуг»	2	19058	5	2226
4. «Элегес»	1	15298	5	259
5. «Тыва суг-мелиорация» АТБ	2	2673	2	77
6. «Стройтехника»	1	8550	4	3420
7. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	1	33548	5	4019

«Хуужудулга дугайында» Хоойлунуң 9-ку чүүлүнге дүүштүр чагыгларны чогуур үезинде киирген, айыткан пакеттиң эге өртээниң 10 хуузу доланы киирген юридиктиг албан черлерин, хуу кижилерни аукционга киириштирер.

«Элегес» акционерлиг ниитилелдиң акцияларын садып алырын чүгле Тыва Республиканың девискээринде колхозтарга, арат ажыл-агыйларынга, совхозтарга, фермерлерге чөпшээрээнин дыңнаттывыс.

Чагыгларны 1995 чылдың июль 7-ге чедир Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчузу, 18. Чазак бажыңында 424 дугаарлыг кабинетте хүлээп ап турар.

КИНО

ИЮНЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Слияние двух лун-2» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда. Видеозалга: «Каргыс шагдааның чаа тоогузу» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Үш мушкетер» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Вера» (Индия) 15.00, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Кызыл плиткерниң азы Черлик орхидея-2-түң хүн демдеглели» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Өвүр кожууннда Солчур школазының үндезилекчилериниң бирээзи, хоочун башкы

Александр Шырбанович
ЛАМАЛДАЙНЫҢ

70 харлап чораш 1995 чылдың июнь 26-да хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, чоок кижилеринге, эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Уруглары, чоок төрелдеринден.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор:
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98 үлегвур — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл агыйы — 3-36-82, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, чурумал — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94 бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Г-00007.
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларны дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы — 15916. Индекс 54210. Чагыг № 36—385.